

Christian GRETHLEIN
Pedagogija zajednice vjernika

BIBLIOTHECA FLACIANA

SVEZAK XV

Christian Grethlein
Pedagogija zajednice vjernika

RECENZENTI

dr. sc. Ana Thea Filipović
dr. sc. Davorin Peterlin

UREDNIK

dr. sc. Lidija Matošević

Christian GRETHLEIN

Pedagogija zajednice vjernika

PREVELA
dr. sc. Marina Miladinov

Teološki fakultet
»Matija Vlačić Ilirik«
ZAGREB, siječanj 2011.

NASLOV IZVORNIKA

Gemeindepädagogik, Berlin – New York, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, 1994.

NAKLADNIK

Teološki fakultet »Matija Vlačić Ilirik«,
Radićeva 34, Zagreb

ZA NAKLADNIKA

Lidija Matošević

PRIJEVOD

Marina Miladinov

TEOLOŠKA REDAKCIJA

Lidija Matošević

JEZIČNA LEKTURA

Branka Kosanović

KOREKTURA

Enoh Šeba

PRIJELOM I GRAFIČKA PRIPREMA

Teofil Dereta

OPREMA KORICA

Mario Aničić i Jele Dominis, _ured

TISAK I UVEZ

Grafički zavod Hrvatske

© 1994 by Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin

© za hrvatski prijevod Teološki fakultet »Matija Vlačić Ilirik«,
Radićeva 34, Zagreb, 2011.

Sva prava pridržana. Ni jedan dio ove knjige ne smije se bez odobrenja nakladnika reproducirati ili prenositi u bilo kojem obliku, ni na koji način, elektronički ili mehanički, uključujući fotokopiranje, snimanje ili pohranjivanje u bazu podataka.

Izdanje ove knjige pripomogli su novčanom potporom:

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa

Martin-Luther-Bund

Evangelička crkva u Republici Hrvatskoj

GOETHE-INSTITUT Goethe-Instituta Goethe-Institut Inter Nationes

/The translation of this work was supported by a grant from the Goethe-Institut which is founded by the German Ministry of Foreign Affairs./

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu

Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 754228

SADRŽAJ

Predgovor hrvatskom izdanju (Ch. Grethlein)	7
I. UVOD	9
1. poglavlje: O konceptu »pedagogije zajednice vjernika«	11
1.1. Situacijska uvjetovanost pedagogije zajednice vjernika	11
1.2. Shvaćanje zajednice u »pedagogiji zajednice vjernika«	17
1.3. Shvaćanje pedagogije u »pedagogiji zajednice vjernika«	24
1.4. Kriteriji za pedagogiju zajednice vjernika	30
II. PODRUČJA DJELOVANJA PEDAGOGIJE ZAJEDNICE VJERNIKA	39
2. poglavlje: Odgoj u kontekstu krštenja	41
2.1. U povijesnoj perspektivi	41
2.2. Danas	44
2.3. S kritičkoga gledišta pedagogije zajednice vjernika	49
2.4. Poticaji za djelovanje	53
3. poglavlje: (Evangelički) dječji vrtić	63
3.1. U povijesnoj perspektivi	63
3.2. Danas	65
3.3. S kritičkoga gledišta pedagogije zajednice vjernika	73
3.4. Poticaji za djelovanje	78
4. poglavlje: Bogoslužje za djecu	91
4.1. U povijesnoj perspektivi	91
4.2. Danas	95
4.3. S kritičkoga gledišta pedagogije zajednice vjernika	99
4.4. Poticaji za djelovanje	103
5. poglavlje: Odgoj zajednice vjernika na području školstva	113
5.1. U povijesnoj perspektivi	114
5.2. Danas	123
5.3. S kritičkoga gledišta pedagogije zajednice vjernika	130
5.4. Poticaji za djelovanje	133

6. poglavlje: Konfirmandsko razdoblje	145
6.1. U povijesnoj perspektivi	145
6.2. Danas	156
6.3. S kritičkoga gledišta pedagogije zajednice vjernika	163
6.4. Poticaji za djelovanje	167
7. poglavlje: Vjerski odgoj u crkvenom, odnosno kršćanskom radu s mladima	181
7.1. U povijesnoj perspektivi	181
7.2. Danas	187
7.3. S kritičkoga gledišta pedagogije zajednice vjernika	195
7.4. Poticaji za djelovanje	199
8. poglavlje: Vjerski odgoj odraslih	207
8.1. U povijesnoj perspektivi	208
8.2. Danas	213
8.3. S kritičkoga gledišta pedagogije zajednice vjernika	220
8.4. Poticaji za djelovanje	224
9. poglavlje: Vjerski odgoj starijih osoba	233
9.1. U povijesnoj perspektivi	233
9.2. Danas	235
9.3. S kritičkoga gledišta pedagogije zajednice vjernika	241
9.4. Poticaji za djelovanje	245
III. IZGLEDI	251
10. poglavlje: Bogoslužje kao središte zajednice vjernika	255
10.1. Problemi današnje bogoslužne prakse	255
10.2. Biblijske perspektive	257
10.3. Mogućnosti pedagogije zajednice vjernika u okviru bogoslužja	258
11. poglavlje: Suradnja kao služba	265
11.1. Problemi suradnje među vršiteljima različitih službi	266
11.2. Biblijske perspektive	269
11.3. Osnove za reformu	271
11.4. Bogoslužje kao mjesto suradnje i komunikacije službi	276
Predmetno kazalo	279

PREDGOVOR HRVATSKOM IZDANJU

Vjerski odgoj i obrazovanje pripadaju središnjim područjima interesa evangeličke teologije. Već su reformatori uvidjeli da je Bog u neposrednom kontaktu sa svakim pojedinim čovjekom. Stoga svaki čovjek mora naučiti odgovorno oblikovati svoj odnos prema Bogu.

U razdoblju modernizma svjetonazorska situacija postajala je sve nepreglednijom. Mladi ljudi, i ne samo oni, izloženi su obilju mogućnosti u pogledu egzistencijalne i vrijednosne orijentacije. Stoga zadaća odgoja u vjeri i obrazovanja danas stječe novu aktualnost.

S obzirom na tu situaciju, važna je spoznaja da je kršćanska zajednica oduvijek imala važnu odgojnu funkciju. Ova knjiga nastoji progovoriti o tome na odgovarajući način. Ona ukazuje na mnogostruke mogućnosti odgoja i obrazovanja u kršćanskim zajednicama i crkvama, pri čemu se osobita pozornost obraća dimenziji bogoslužja. Naime, tu se odnos Boga prema ljudima, njegovoj djeci, izražava na osobito neposredan način. Međutim, želimo li primjereno slaviti bogoslužje, potrebni su i drugi vidovi vjerskog odgoja i obrazovanja, počevši od različitih oblika poduke do đakonske ispomoći. U protivnom će bogoslužje izgubiti svoj duhovni sadržaj i vezu sa svakodnevnim životom ljudi.

Kada je ova knjiga prvi put objavljena u Njemačkoj 1994. godine, važan cilj bio je proširiti usredotočenost religijske pedagogije na školu kao mjesto učenja, što je ondje bilo uobičajeno, kako bi se proširili obzori zajednice vjernika. Od tada do danas došlo je do raznih hvalevrijednih oblika napretka na mjestima učenja o kojima se govori u ovoj knjizi, ali poticaji koje smo ovdje prikupili na jednom mjestu nipošto nisu izgubili na aktualnosti.

Osobito me raduje što u postsocijalističko doba sada i u Hrvatskoj postoji mogućnost i zanimanje za rad na području pedagogije zajednice vjernika. Nadam se da će teološki i pedagoški djelatnici i djelatnice u ovoj knjizi naći nove poticaje za svoju važnu djelatnost.

Osobito zahvaljujem prevoditeljici knjige i Teološkom fakultetu »Matija Vlačić Ilirik« na njihovu višestrukom trudu i radu koji zacijelo nije uvijek bio lak.

Münster, u svibnju 2010.

Prof. dr. Christian Grethlein

I. UVOD

»Pedagogija zajednice vjernika« je pojam koji se u posljednjih dvadeset godina iznenađujuće brzo uvriježio u crkvenoj i vjersko-pedagoškoj debati u obama dijelovima Njemačke. Uvelike je obilježio crkvenu praksu, kako pokazuje uspostava brojnih ustanova za izobrazbu u pedagogiji zajednice vjernika i nastanak novoga crkvenog zanimanja, pedagoga vjerničke zajednice. Možda ta nagla pragmatizacija objašnjava činjenicu da rad na koncepciji »pedagogije zajednice vjernika« još uvijek nije dovoljno izražen.¹ Unatoč brojnim važnim uvidima i dobrim idejama, ni pozivanje na Langov pojam »komunikacije evanđelja«² ni oslanjanje na teoriju kršćanstva D. Rösslera³, kao ni veoma razgranata poticajna pitanja⁴ ne uzimaju u dovoljnoj mjeri u obzir situaciju u kojoj se zajednica danas nalazi. Ta je situacija obilježena uznapredovanim raskidom s tradicijom, koji je u novim saveznim pokrajinama Njemačke uglavnom još izraženiji, i prijelazom na držanje koje je temeljno usmjereno na izbor, između ostaloga i na području egzistencijalne i vrijednosne orijentacije. U Njemačkoj se za Crkvu i kršćansku vjeru počinje ocrtavati situacija koja umnogome podsjeća na položaj Pracrkve. I danas stojimo pred zadaćom kako oblikovati kršćansku vjeru tako da bude jednako pojmljiva za kršćane i nekršćane (među kojima su i izraziti protivnici) te da bude jednako otvorena i istodobno sadržajno jasna i privlačna za ljude različite dobi, obrazovanja, spola, podrijetla, životnog stila i tako dalje.

U potrazi za time vodi me – unatoč prividnom odmaku – shvaćanje zajednice iz 7. članka Augsburgske konfesije. Ono je u pogledu fundamentalne teologije i religijske pedagogije do danas neprevladano. U teološkom pogledu odlikuje se usredotočenošću na soteriologiju, dakle na spasenjsko događanje koje je otvorio Isus Krist, a u pogledu religijske pedagogije upućivanjem na radnje i izražajne forme koje se odnose na elementarne ljudske potrebe i sposobnosti.

Materijalno polazište je – i zbog poznatog otezanja reformi u društvenim ustanovama – današnja praksa, a njezinu boljem shvaćanju trebali bi pridonijeti povijesni osvrti i empirijske analize. Kako se ipak ne bi pozitivno promašio temeljni reformatorski poticaj pedagogije zajednice vjernika, umetnuli smo najprije jedan općeniti dio koji u glavnim crtama prikazuje koncept »pedagogije zajednice vjernika« s teološkoga i pedagoškoga gledišta. Glavni cilj bio je pripremiti osnovne kriterije za procjenu područja djelovanja pedagogije zajednice vjernika. Njima se bavim u drugom dijelu knjige, gdje kritički prikazujem današnju situaciju

i gdje ih istodobno razvijam u pravcu djelovanja. Knjiga zatim završava trećim dijelom, koji podvlači poveznice između pojedinih područja djelovanja, koje proizlaze iz drugog dijela, i na osnovi dvaju središnjih pitanja razrađuje prijedloge kako konceptualno raskinuti s dosadašnjom »petrifikacijom« pojedinih područja djelovanja pedagogije zajednice vjernika.

Ovom knjigom želio sam onima koji se obrazuju za crkvenu službu ponuditi prvu, teološki i pedagoški refleksivnu orijentaciju o radnim područjima pedagogije zajednice vjernika i otvoriti crkvenim djelatnicima i djelatnicama obzor koji nadilazi dosadašnje polje prakse i mjesto prakse kojima su se već bavili te ih po mogućnosti ohrabriti na službu i pridobiti za praktične inovacije; k tome želim privući pažnju pedagoga na područje odgoja, koje su dugo potpuno previdali, i to iz različitih razloga na Istoku i na Zapadu.

Dvije promjene boravišta, koje su sa sobom donijele nova problemska gledišta, obilježile su rad na ovoj knjizi. Prvu verziju pripremio sam 1987./88. kao docent u Erlangenu; to je bila osnova za dva predavanja na Crkvenoj visokoj školi u Zapadnom Berlinu. Prelazak na Teološki fakultet u Halleu ponovno je donio promjene u konceptu i njegovoj provedbi. Nadam se da se nemir tih posljednjih godina ne odražava u knjizi kao zbrka, nego kao proširenje obzora.

U svakom slučaju, želio bih zahvaliti mnogim osobama na praćenju i suradnji tijekom nastanka ove knjige. Od svojih kolega imenovat ću posebno prof. dr. P. C. Blotha iz Berlina, dr. R. Blanka iz Cellea, dr. M. Meyer-Blancka iz Loccumu i prof. dr. G. R. Schmidta iz Erlangena. Oni su mi dali važne naputke i postavili mnoga kritička pitanja koja su mi pomogla u radu. U tehničkom pogledu su osobito za nastanak tiskane verzije zaslužni U. Kinder (koja je bravurozno skočila iz politehnike u religijsku pedagogiju), dr. B. Marchlowitz (koja je formatirala tekst i pomogla mi u nastavi) i G. Kölling (koja je napravila kazalo). K tome su na različitim mjestima u Berlinu i Halleu pomogli K. Bomsdorf, M. Brinckmann, D. Cramer, B. Härpfer i T. Jäger.

Najvažniji mi je ipak bio život s Jonasom i Hannom, koji su mi u mnogim konfliktima približili probleme i brige mladeži i uvijek me iznova natjerali da se nasmijem tome kako je naporno biti odrastao, kao i s Beatom Hannig-Grethlein, čiji mi je impozantan angažman na školskoj integraciji – uz mnogo drugog – otvorio nove perspektive. Stoga Beati, Hanni i Jonasu zahvaljujem za živopisno vrijeme provedeno s njima i posvećujem im ovu knjigu.

Berlin/Halle u prosincu 1993.

Christian Grethlein

1. POGLAVLJE: O KONCEPTU »PEDAGOGIJE ZAJEDNICE VJERNIKA«

1.1. *Situacijska uvjetovanost pedagogije zajednice vjernika*

Konceptualni pojam »pedagogije zajednice vjernika« još je vrlo mlad. Termin »pedagog zajednice vjernika« najprije se uvriježio u Zapadnoj i u Istočnoj Njemačkoj.

K. Foitzik zamijetio ga je prvi put u predlošku R. Lindlera iz kolovoza 1969. (u ono vrijeme Lindler je bio u radnoj zajednici Missionarische Dienste, Stuttgart) za savjetovanja crkvene kancelarije EKD-a o budućnosti viših stručnih škola, koja su zatim ubrzo dovela do planiranja »trećih stručnih područja« na crkvenim visokim stručnim školama.⁵ Neovisno o tome, termin »pedagog zajednice vjernika« javlja se u DDR-u u »sirovom konceptu« G. Fenglera za koncepciju obrazovanja u svibnju 1971.⁶

Javnu pozornost privukla je programska upotreba termina »pedagogija zajednice vjernika« u Saveznoj Republici Njemačkoj, u referatu E. Rosenbooma »Gemeindepädagogik« (Tutzing, lipanj 1973.) na konferenciji zemaljsko-crkvenih vijećnika za obrazovanje, odgoj i nastavu.⁷ Bez prepoznatljive veze s time E. Hefšler je upotrijebila taj pojam u DDR-u 1974. godine.⁸

Vrlo brzo širenje termina »pedagogija zajednice vjernika« kao koncepta u obama dijelovima Njemačke može se razumjeti samo u odnosu prema specifičnoj crkvenoj i vjersko-pedagoškoj situaciji u posljednjih dvadeset godina. Stoga se preporučuje da se na početku obrati pozornost na analizu situacije – koja se uglavnom samo implicitno navodi – u pozadini radova⁹ koji su presudni za razvoj pojma »pedagogije zajednice vjernika«. Tu se, naime, javljaju problemi s kojima se situacijski uvjetovana pedagogija zajednice vjernika mora suočiti.

Taj postupak ima i temeljni metodološki značaj. Naime, stručno hvatanje u koštac s nekom pozicijom moguće je samo ako se uzme u obzir analiza situacije koja joj je inherentna. Čak se i najapstraktniji teološki tekstovi oslanjaju na konkretne, predteološke analize situacije, bez obzira na to koliko to u pojedinačnim slučajevima dopijeva u drugi plan kada se radi o pojmovima poput »Božje riječi«, »objave« i slično.

1.1.1. *Enno Rosenboom*

Moguće je razlikovati prije svega pet stručno različitih važnih gledišta koje su Rosenbooma navele da postulira pedagogiju zajednice vjernika:

- »Siloviti razvoj rada na nastavnom programu religijske pedagogije za vjersku poduku u školama prijeti... da će pregaziti crkvenu poduku u vjerničkoj zajednici...«¹⁰

Doista, religijska pedagogija u Saveznoj Republici Njemačkoj nalazila se

početkom 70-ih godina doslovce u krizi nastavnog programa, koju je potaknuo prvenstveno S. B. Robinsohn¹¹ predstavivši rezultate američkoga istraživanja nastavnog programa. U to vrijeme osnovane su i brojne nove katedre za religijsku pedagogiju, prije svega na pedagoškim visokim školama.

U sadržajnom smislu Rosenboom je iskazao strahovanje da je nepromišljeno preuzimanje emancipacijske ideje koja je u to vrijeme dominirala pedagogijom i školskom religijskom pedagogijom štetno za pedagogiju zajednice vjernika.¹²

- Ipak, crkvena odgojna praksa – prema Rosenboomovu mišljenju – tek je nedostatno usvojila nove spoznaje pedagogije koja je i inače skokovito ekspandirala. Rosenboom citira isprva sarkastično, a nakon toga sa sve većim odobravanjem: »Samo polovica onoga što se posvuda govori o odgojnom društvu treba biti istina pa da se način na koji je 'pedagogija zajednice vjernika' postala igralištem diletanata smatra naprosto neodgovornim.«¹³

- Polazeći od konkretnih pojava, poput sve snažnijeg fundamentalizma mladih s jedne strane i zastrašujućeg opadanja poznavanja Biblije kod studenata teologije s druge, Rosenboom konstatira »... da nam elementarizacija kršćanske vjere kao poruke i pristanka više neće uspjeti.«¹⁴

- Osim tih pretežno općenitih dijagnoza situacije, teolog iz Kiela argumentira i konkretnim zahtjevima koje postavlja pred zajednicu: »Nužnost razvoja 'pedagogije zajednice vjernika' proizlazi... iz činjenice da su zajednici upravo za njezine mnogostruke zadaće potrebni pedagoški obrazovani djelatnici.«¹⁵

I doista, krajem 60-ih i početkom 70-ih godina u zajednicama je došlo do umnožavanja zadaća koje su nadilazile pedagoške sposobnosti župnika/župnica. Tako je sve glasnijim postajao zahtjev za djelatnicima i djelatnicama koji će za to biti posebno obrazovani.

- Rosenboom se skeptički odnosi prema dotadašnjim pokušajima u pedagogiji zajednice vjernika, koji su bili orijentirani pretežno na poduku konfirmanada, a koji su se na Zapadu fokusirali na koncept »konfirmandskoga djelovanja kršćanske zajednice«, iako je on takve pokušaje dijelom i sam inicirao.¹⁶ Osnova konfirmandske poduke čini mu se odviše mršavom za zasnivanje sveobuhvatne pedagogije zajednice vjernika.¹⁷

Kako će se kasnije još pokazati, tu valja obratiti pozornost na činjenicu da »konfirmandsko djelovanje« u zapadnom dijelu Njemačke ima drugo, reduciranije značenje nego u istočnom.¹⁸

1.1.2. *Eva Heßler*

Gotovo u isto vrijeme kao i E. Rosenboom, ali očito ne pod njegovim utjecajem, Eva Heßler je u DDR-u razvila pojam »pedagogije zajednice vjernika« 1974. i 1975. godine u dvama izlaganjima koja nažalost nisu objavljena.¹⁹ Podlogu za

njezina razmatranja čini »socijalistička pedagogija« DDR-a, koja nije pokazivala nikakvu spremnost na dijalog s Crkvom ili teologijom. Unatoč toj temeljnoj poteškoći, Hefšlerova se bavi sljedećim trima problemima:

- U pedagogiji joj se čini posebno otvorenim pitanje ciljeva odgoja: »Ili su prevladani ili su općenito sumnjivi, budući da bi mogli vršiti prisilu, ili se pak suprotstavljaju generalizaciji. Čini se da pedagogija tumara bez cilja, budući da se njome ne upravlja izvana niti je jednoobrazna. Govori se o 'krizi odgoja'.«²⁰

- Ta je dilema, prema Hefšlerovoj, utemeljena u nužnom društvenom kontekstu odgoja: »Odgajati se može samo u nekom smjeru, ciljevi odgoja proizlaze iz životnih oblika neke društvene skupine, a životni oblici su izrazi zajednički življenog života...«²¹

Budući da je zajednica specifična društvena veličina, potrebna joj je zasebna pedagogija zajednice. Istodobno se tu zajednici s obzirom na dezorijentiranost pedagogije pripisuje i zadaća za »polis«. ²²

- Naposljetku postaje očito – kao i kod Rosenbooma – da praktični zahtjevi pozivaju na pedagogiju zajednice vjernika: »Svatko tko se bavi radom s djecom i mladima zna da je više od polovice svih problema općenito pedagoške prirode.«²³ Stoga treba poticati izobrazbu odgovarajućih stručnih snaga.²⁴

1.1.3. »Radni dokument o koncepciji za izobrazbu crkvenih djelatnika u službi zajednice«

Već u svibnju 1973. sinoda Saveza evangeličkih crkava u DDR-u zadužila je Povjerenstvo za izobrazbu i Povjerenstvo za svjedočanstvo i oblikovanje zajednice da u rujnu 1975. predoče koncepciju za buduću izobrazbu crkvenih djelatnika. »Radni dokument o koncepciji za izobrazbu crkvenih djelatnika u službi zajednice«, ²⁵ koji je nastao iz tog naloga i koji je usvojila sinoda crkvenoga saveza u komprimiranoj formi 1975. u Eisenachu, ²⁶ već samorazumljivo upotrebljava pojam »pedagozi zajednice vjernika«, a imao je – kako pokazuje njegov odjek – velikog značaja za buduću razvoj pedagogije zajednice vjernika u DDR-u. ²⁷ U našem kontekstu ključna je analiza crkvene situacije i crkvenih djelatnika/djelatnica, koja je bila osnova za taj koncept:

- Sasvim se jasno prepoznaje sljedeće: »Crkve se moraju... teološki i organizacijski uhvatiti u koštac s činjenicom da je broj kršćana u DDR-u sve manji, da su crkve izgubile svoj društveni utjecaj i da se financijska sredstva neprestano osjetno smanjuju.«²⁸

- Napetosti među djelatnicima otežavaju hitno potreban rad na reformi. Konstatira se da je »nedostatak temeljnog zajedništva među djelatnicima... otežavajuća okolnost.«²⁹ Razlog za to je, između ostaloga, razlika u

službeno-pravnom položaju župnika/župnica i drugih crkvenih djelatnika/djelatnica te razlika u njihovu socijalno-ekonomskom statusu, koja iz toga proizlazi.

Osim toga su »očekivanja zajednice od različitih djelatnika snažno obilježena tradicionalnom slikom o crkvenim zvanjima. Od župnika se očekuje da ispunjava mnoštvo zadaća... Drugi djelatnici u službi zajednice – na primjer, pomagači u zajednici, kateheti, đakoni, crkveni glazbenici – uglavnom se još uvijek smatraju župnikovom ispomoći.«³⁰

1.1.4. *Gottfried Adam*

Prvi koji se u sveučilišnoj domeni bavio »pedagogijom zajednice vjernika« bio je G. Adam u nastupnom predavanju koje je održao u veljači 1976. u Marburgu.³¹ Već podnaslov tog predavanja, »Promišljanja o nedostatku praktične teologije«, pokazuje da se u izgradnji teorije još nije daleko dospjelo.

U skladu s malenim vremenskim odmakom prema Rosenboomovim izjavama, tu se dosta toga preklapa s njegovom analizom situacije: tako se Adam oslanja na Rosenbooma u tvrdnji da su Crkva i teologija veoma zaostale u pedagoškoj refleksiji.³² Također se slaže s Rosenboomom, a bavio se radom s konfirmandima u svojoj habilitacijskoj disertaciji,³³ da je ta osnova odviše mršava za utemeljenje pedagogije zajednice vjernika.³⁴

Adam je analizu situacije proširio četirima daljnjim zanimljivim momentima:

- Snažnije je istaknuo usredotočenost religijske pedagogije na vjersku poduku u školama, na što se već Rosenboom žalio. Tako Adam konstatira »da se vjerničke zajednice, crkve i teolozi u najvećoj mogućoj mjeri oslanjaju na socijalizacijsku funkciju vjerske poduke u školama – precjenjujući ono što takva poduka u stvarnosti može donijeti.«³⁵

- Nadalje, Adam na području rada s konfirmandima egzemplarno uočava veliko zanimanje za konkretna pitanja pedagogije zajednice vjernika, koje se izražava u brojnim eksperimentima; s druge strane, ne previđa ni određenu rezignaciju koju je izazvao neuspjeh takvih pokusa. On pretpostavlja da je razlog u nedostatnom teorijskom utemeljenju prakse.³⁶

- Nadalje, taj religijski pedagog kritički ocjenjuje snažno kognitivno usmjerenje katehetike: »Moglo bi se reći da je na vidiku kraj jedne katehetske ere, naime one koja se gotovo isključivo usredotočila na gledište kognitivne obrade.«³⁷

- Naposljetku su spoznaje iz komparativne religijske pedagogije navele Adama da uvidi potrebu za pedagogijom zajednice vjernika i u Saveznoj Republici Njemačkoj. Adam konstatira »da su se početkom, a najkasnije sredinom šezdesetih godina u svim dijelovima svijeta kod kršćanskih zajednica sve više probijala u prvi plan pitanja nauka i poduke, koja su dovela do odgovarajućeg djelovanja.«³⁸

Konkretno on ukazuje na pokuse u Švedskoj i SAD-u,³⁹ kao i na rad Dona Massija na izgradnji zajednice u Isolottu.⁴⁰ Sve u svemu, Adam tu želi, nadovezujući se na raniju raspravu, razviti koncept »cjelovitoga katekumenata«.⁴¹

1.1.5. »Preporuke za pedagogiju zajednice vjernika«

Temeljitija rasprava o konceptu »pedagogije zajednice vjernika«, koja se postupno pokreće i u zapadnonjemačkim crkvama, odrazila se u crkveno-upravnom smislu u »Preporukama za pedagogiju zajednice vjernika«, koje je predočila komora EKD-a za obrazovanje i odgoj: »Povezanost života, vjere i učenja«.⁴²

- Precizirajući jednu Rosenboomovu opservaciju autori i autorice ne zatvaraju oči pred »raskidanjem s tradicijom«.⁴³ Kao bitan razlog za to navodi se »često žaljena izolacija male obitelji«⁴⁴, koja »ne može više sama riješiti probleme odgoja i životnoga stila koji se danas nameću«.⁴⁵ Ta situacija hitno zahtijeva integrativnu teologiju zajednice, budući da bi zajednica time preuzela zadaću nadomjeska za obitelj.⁴⁶

- Nadalje, dokument još upozorava da se u Crkvi »odviše različito radi s raznim dobnim skupinama«.⁴⁷ K tome se sve više uočavaju problemi koje je u bitnome inicirao sam proboj u pedagogiji zajednice vjernika, a koje se moglo susresti već u promišljanjima iz istočnonjemačkoga »Radnog dokumenta o koncepciji za izobrazbu crkvenih djelatnika u službi zajednice«:

- Tako se ističe sljedeće: »Šezdesetih i sedamdesetih godina... nastale su dijelom nove skupine djelatnika. Razrađena su područja rada i ustanove koja su se zatim okupile u nadregionalna stručna područja i saveze. Mnogi djelatnici osjećali su se s njima snažnije povezani nego s lokalnom zajednicom i radom u njoj.«⁴⁸ Dijelom je primijećeno i suparništvo među pojedinim skupinama djelatnika na osnovi različitoga društvenog statusa.⁴⁹ K tome su se javile napetosti zbog »različitih teoloških shvaćanja ili stilova pobožnosti« i jezika koji je bio obilježen različitim stručnim usmjerenjima.⁵⁰

- S time je usko povezana problematika neproporcionalnoga porasta broja profesionalnih djelatnika u crkvenim službama.⁵¹ Do nje je, naime, došlo u nekoj vrsti negativne reakcije, i to u nemalom dijelu na račun angažmana u dobrovoljnim službama.

H. Lindner je na svojoj sistemskoj osnovi ustanovio: »Manji broj župnika može znatno više potaknuti djelatnike da sami nešto učine nego mnogobrojni, dominantni i možda k tome nejedinstveni profesionalci.«⁵²

- U stručnom smislu je osobito zabrinjavajuće to što povećanje specijaliziranih snaga u pedagogiji zajednice vjernika očito uopće nije pridonijelo razumljivosti

kršćanske vjere, problem koji je istaknuo već Rosenboom deset godina ranije: »Vjerničkom jeziku uglavnom više ne uspijeva prodrijeti u svakodnevna iskustva ljudi u 20. stoljeću i učiniti ih transparentnima za naviještanje evanđelja.«⁵³

- Nipkow, član navedene komore EKD-a, naveo je kao dodatni motiv za koncept »pedagogije zajednice vjernika« i »jačanje izgradnje zajednice 'odozdo'«. ⁵⁴

I to gledište nalazimo već u navedenom dokumentu iz DDR-a.

1.1.6. *Gottfried Adam / Rainer Lachman*

Adam i Lachman u tekstu pod naslovom »Što je pedagogija zajednice vjernika?«, uvodniku »Kompendija pedagogije zajednice vjernika«⁵⁵ čiji su oni urednici, veoma sažeto govore o situaciji u kojoj danas ima smisla poticati pedagogiju vjerničke zajednice. Oni u skladu s novijim razdobljem navode još dva gledišta koja su važna za buduću raspravu usmjerenu na praksu u zajednici, ali i njih već odavno susrećemo u raspravi u DDR-u:

- »Brojčano opadanje crkvenog članstva«⁵⁶

- Usko povezano s time: »ograničenost financijskih resursa koji su na raspolaganju«.⁵⁷

W. Krusche je 1975. u izlaganju pred saveznom sinodom u Eisenachu već u naslovu imenovao dilemu koja se uslijed toga javlja: »Velika zadaća smanjene vjerničke zajednice«.⁵⁸

1.1.7. *Sažetak*

Sve u svemu, iz tekstova koje smo ovdje egzemplarno citirali proizlaze sljedeća gledišta koja su dovela do zahtjeva za pedagogijom zajednice vjernika i zatim za njezinom institucionalizacijom:

- Važnost društvenog prostora zajednice vjernika za pedagoške procese sve je veća s obzirom na promjenu funkcije obitelji, koja direktno pogađa vjersku socijalizaciju, i ograničenost dosega vjerske poduke. Odviše kognitivno usmjerenje procesa učenja i rašireno razdvajanje skupina unutar zajednice prema dobi, spolu i drugome čine se stoga problematičnima.

- Na početku rasprave stoji spoznaja da pedagoška izobrazba crkvenih djelatnika/djelatnica, prije svega župnika/župnica, više ne odgovara suvremenim zahtjevima i zadaćama.

Ipak, iz uspostave radnih mjesta u pedagogiji zajednice vjernika rezultiraju novi problemi: specijalizirane službe i odgovarajući smjerovi u izobrazbi zaoštravaju problem »petrifikacije«, odnosno izolacije pojedinačnih polja djelovanja pedagogije zajednice vjernika naspram drugih aktivnosti u zajednici.

- Ne može se previdjeti javljanje suparništva među skupinama djelatnika.

Postoji jaz između župnika/župnica, koji su dobro osigurani u službeno-pravnom, statusnom i ekonomskom smislu, i drugih crkvenih djelatnika/djelatnica.

- K tome je popratna pojava sve veće profesionalizacije potiskivanje rada dobrovoljnih službi.

- Naposljetku, brojčano smanjenje crkvenog članstva i sve teža financijska situacija, barem na nekim mjestima, počinju ugrožavati proboj pedagogije zajednice vjernika.

Ovdje svjesno ne razlikujem između uvida koji su stečeni u DDR-u i u Saveznoj Republici Njemačkoj. To je stoga što je s jedne strane specifična problematika pedagogije zajednice vjernika u DDR-u, naime sukob sa »socijalističkom pedagogijom«, riješena političkim obratom. Crkva sada može otvoreno dati svoj doprinos općenitoj raspravi o odgojnoj politici.

S druge strane, specifična tema rasprave u Saveznoj Republici Njemačkoj, naime pitanje o odnosu projekata pedagogije zajednice vjernika i onih usmjerenih na školstvo, općenito je dobila na važnosti uslijed (dalekosežnog) uvođenja vjerske poduke u novim saveznom zemljama. Štoviše, ona je osobito akutna na područjima na kojima kršćanski nauk ima značaj koji nadilazi zajednicu.

Kao treće, u usporedbi početaka pedagogije zajednice vjernika u DDR-u i u Saveznoj Republici Njemačkoj upada u oči dijelom zbnjujuća istovremenost. Očito problemi koji su doveli do javljanja teme »pedagogije zajednice vjernika« sežu dublje od ideološko-političkih razlika između dviju njemačkih država. Naposljetku, radi se o dokazanoj transformaciji kršćanske vjere u razdoblju moderniteta.⁵⁹

Navedena gledišta mogu u bavljenju pojedinim poljima djelovanja vezanim uz pedagogiju vjerničke zajednice biti i kriterij za prosudbu koncepata i poticaja za promišljanja orijentirana na djelovanje. Naime, ti problemski krugovi očito se moraju proraditi u konkretnoj praksi pedagogije zajednice vjernika. Ipak, upada u oči dominantnost pitanja koja tematiziraju status i rad djelatnika/djelatnica. Ona je vjerojatno povezana s time što je rasprava oko pedagogije zajednice vjernika u obama dijelovima Njemačke od početka bila snažno usmjerena na pitanja izobrazbe i također je veoma brzo imala institucionalne konzekvence na tom području, naime uspostavu Evangeličke obrazovne ustanove za pedagogiju zajednice vjernika u Potsdamu i uspostave evangeličkih stručnih visokih škola na području Zapadne Njemačke. Pogled na teološke perspektive koje pojam »zajednice« otvara korigirat će tu jednostranost.

Metodološki tu u prvi plan stupa važnost biblijskih perspektiva za izgradnju teorije pedagogije zajednice vjernika, budući da one otvaraju nove obzore.

1.2. Shvaćanje zajednice u »pedagogiji zajednice vjernika«

U novijoj raspravi o pedagogiji vjerničke zajednice ne mogu se previdjeti nesigurnosti u shvaćanju zajednice. Uz temeljna ekleziološka pitanja prvenstveno je nejasan odnos zajednice vjernika i tradicionalne župe.

Dok Adam i Lachman, na primjer, bez daljnje refleksije u uvodnom poglavlju svoga kompendija pedagogije zajednice vjernika konstatiraju sljedeće: »Unatoč drugim oblicima kršćanske zajednice, lokalna vjernička zajednica ostaje najvažnije mjesto za praksu kršćanskoga života i vjere. Preko zajednice vjernika je moguće pristupiti Crkvi i doživjeti je.«⁶⁰ S druge strane katolički religijski pedagog W. Bartholomäus u svome prilogu istom kompendiju pod naslovom »Katehetsko djelovanje crkve – katolički razvoj i specifičnosti« stavlja drugačiji naglasak: »Crkvena kateheza događa se u vjerničkoj zajednici. To nije samo... lokalna zajednica, nego i bilo koja druga dana zajednica. Kateheza, dakle, nije vezana uz lokalnu zajednicu, nego se događa i ondje gdje na drugim mjestima nastaje zajednica, poput crkvenih odgojno-obrazovnih institucija i akademija.«⁶¹

Zbog velikog značaja shvaćanja zajednice za pedagogiju zajednice vjernika taj pojam valja točnije istražiti kako bi se izbjegle moguće redukcije ili iskrivljavanja, jer oni neposredno pogađaju područje predmeta pedagogije vjerničke zajednice. Stoga uzimam u obzir jezično-povijesne, egzegetske, povijesne i teološke spoznaje, pri čemu rasprava o izgradnji zajednice stavlja na raspolaganje mnogo važnog materijala.

1.2.1. O pojmu »zajednice«

Kao što je i inače često slučaj, jezično-povijesna analiza ukazuje na redukciju današnjeg značenja ovog pojma, koja je danas sveprisutna iako je do nje došlo tek u novije vrijeme.

Chr. Möller sažeto navodi najvažnije jezično-povijesne spoznaje: »Riječ *Gemeinde*, koja je izvedena iz pridjeva *gemein*, pripada zajedno s grčkom riječju κοινωνία (zajedništvo, zajednički posjed) i latinskom riječju *communio*... istom indoeuropskom jezičnom stablu... Ona u njemačkom jeziku ima višestruko značenje, koje obuhvaća riječi *Gemeindegrund*, *Gemeindegebiet*, *Gemeinderecht* pa sve do *Gemeinschaft* i *Gemeindeglieder*. Značenje riječi *Gemeindegrund*... najbliže je izvoru čitave riječi *Gemeinde*... ako ga i ne predstavlja... *Gemeinde* može označavati i neko zajedničko mjesto, na kojemu se odvija život zajednice i na kojemu se ljudi 'drže zajedno' (*gemeine gehalten*). Pojam *Gemeinde* je zatim prenesen i na ljude koji sudjeluju u zajedničkom posjedu (*Gemeindegrund*) i time postaju zajednica... Riječi *Gemeinde* i *Gemeinschaft* imale su izvorno, dakle, predmetni smisao i označavale su 'društvenu jedinicu na određenom području, dakle stvarnu lokalnu skupinu'... Sužavanje riječi *Gemeinde* i osobito *Gemeinschaft* na sasvim osobni smisao dogodilo se u 19. stoljeću i zbog toga se često zaboravlja kako je zajednica u strožem smislu svoje lokalne uvjetovanosti mjesna zajednica i obuhvaća cjelokupnost onih 'koji imaju nešto zajedničko i time zajedno upravljaju'...«⁶²

Čisto ili pretežno osobno shvaćanje riječi *Gemeinde* je dakle problematična redukcija značenja, budući da zamagljuje političko-javni aspekt, a to je na području pedagogije zajednice vjernika »pedagoška suodgovornost crkava za ciljeve i putove odgoja i obrazovanja u našem društvu općenito.«⁶³

1.2.2. »Ekklesia« u Novom zavjetu

Ranokršćanska zajednica izražavala je svoj identitet – kako osobito jasno pokazuju Pavlove poslanice – osobito u pojmu *ekklesia*. Tako se u kasnijem

helenizmu govorilo o provincijsko-monarhijskom narodnom skupu. Za helenističko židovstvo bila je to »umjesto narodnog skupa koji bi sazvaio (gradski) kralj, kulturna Jahvina εκκλησία... Stoga se kršćanska zajednica shvaćala kao narodni skup εν Χριστω«. ⁶⁴ Pavao je time jasno istaknuo kristološki temelj »zajednice«, budući da je zajednicu opisao kao »σωμα του Χριστου«: »U krštenju se događa pristupanje u zajedništvo Kristova tijela, dok se u Večeri Gospodnjoj to zajedništvo Kristova tijela svaki put iznova prima i potvrđuje.« ⁶⁵ Spoj »eklezije« kao oznake za pojedinačni mjesni skup i za cjelokupnost kršćana, koji se može primijetiti kod apostola Pavla, ukazuje na to da je zajedništvo Kristova tijela, koje se događa u krštenju i Večeri Gospodnjoj, konstitutivno za shvaćanje eklezije. Čak i najmanji savezi poput kućnih zajednica (Fil 2) za njega su bili *ekklesia* u potpunom smislu.

Ta biblijska širina pojma problematizira s jedne strane shvaćanje zajednice, koja je svedena na neposredne društvene odnose, i postavlja taj pojam u širi ekumenski obzor; s druge strane, ona također dokazuje da je tematska dominantnost profesionalnih djelatnika/djelatnica u raspravi o pedagogiji zajednice vjernika jednostrana. ⁶⁶ Formuliramo li to s obzirom na podrijetlo pojma: ono što je u općenitoj jezičnoj uporabi bio posjed zajednice, u kršćanskom shvaćanju je Isus Krist, koji tek uspostavlja zajednicu u njezinim različitim oblicima.

S druge strane, bilo bi biblijski pogrešno svesti se u shvaćanju zajednice na sakramente i propovijed kao jedine osnove zajednice. Pritom bi se, naime, previdjelo etičko usmjerenje naviještanja i etički sadržaji krštenja i Večeri Gospodnje. ⁶⁷

P. Stuhlmacher tu s pravom ukazuje na određenu slabost crkvenog shvaćanja Augsburske konfesije, koja inače s velikom jasnoćom formulira biblijske perspektive. Naime, ona često ne navodi izričito »znakovitu poslušnost« članova zajednice, koja je u Novom zavjetu često rekurzivno zasnovana na krštenju. ⁶⁸

1.2.3. Povijesni razvoj »zajednice vjernika«

Danas uglavnom prisutna identifikacija zajednice i župnog okruga, koja prijete zastiranjem kristološkog temelja i ekumenske širine zajednice, rezultat je dugotrajnog povijesnog procesa. Već u Novom zavjetu mogu se zamijetiti prvi pokušaji da se zajednicu uvede u neku organizacijsku strukturu, pri čemu se tek polagano kristalizirala zajednička tendencija. Dogmatski sporovi koji su ubrzo započeli (prije svega s gnostičkim naucima i montanizmom) potaknuli su izgradnju monarhijskog episkopata, dakle prvenstva biskupa. On je imao zadaću odlučivati o ispravnom nauku i voditi zajednicu. Tako je za njega bilo rezervirano i

pravo na krštenje te je stoga – na način koji je ipak bio regionalno različito obilježen i oblikovan – zbog povećanog broja kršćana došlo do razvoja sustava velikih župa s krsnim crkvama. Oko njih su se okupljale manje teritorijalne jedinice, takozvane parohije, koje su bile strogo usmjerene na biskupa. Tek postupno su predvodnici parohija stekli veću samostalnost. Tako su od 5. stoljeća nadalje biskupi sve češće na njih prenosili krsno pravo, iako su zadržavali pravo na čin koji je stjecao sve veću važnost, naime sakrament potvrde. Od ranoga srednjeg vijeka ta se situacija počela mijenjati uslijed razvoja sustava privatnih crkava. Ta organizacijska struktura, koja se na Zapadu u potpunosti razvila u 8. stoljeću, nalagala je prije svega »da crkva pripada svome vlasniku s cjelokupnom opremom u smislu posjeda i prihoda kao posebne imovine.«⁶⁹ »Biskupu je pripadalo samo pravo posvećenja privatne crkve, koje on, ako je imala dostatnu opremu, nije smio odbiti.«⁷⁰ Te su se crkve, zajedno sa svojim župnikom, koji ponekad čak nije bio ni slobodan, financirale desetinama prikupljenim od zemljoposjednika koji su stanovali u župnom okrugu. Za to je bila važna uspostava registara desetina, što je pak – zbog financijskog uzdržavanja crkve i župnika – zahtijevalo strogo razgraničenje župa. Središte takve parohije bila je crkva u kojoj je stajala krstionica.

»Župnička obveza, koja je bila čvrsto utvrđena od 8. stoljeća, učinila je ostalo kako bi se zajednica dovela unutar granica svoje parohije. Župnik je morao prije početka bogoslužja pitati jesu li prisutni kakvi stranci, jer osobe koje nisu pripadale mjesnoj zajednici trebalo je držati podalje od mise. Samo su putnici mogli biti iznimka.« Do današnjeg dana vrijedi sljedeće: »Svaka krštena osoba je po mjestu stanovanja pripadnik neke župe, koja se definira kao teritorijalni dio dijeceze.«⁷¹

Međutim, već je u srednjem vijeku bilo suprotnih strujanja. Redovnički pokret može se shvatiti kao pokret za reformu zajednice. Reformni propovjednici i njihovi redovi izgrađivali su oko sebe osobne i samostanske zajednice. Ipak, takve osnove naposljetku se nisu potvrdile naspram župnog sustava, koji je u zapadnom kršćanstvu ostao na snazi do danas. Ni reformacija nije usvojila taj protuproces, jer ona je raspustila – iz teoloških razloga – samostane i vjerske redove. Shvaćanje crkve koje je formulirano, na primjer, u 7. članku Augsburške konfesije, uz isticanje naučavanja evanđelja i udjeljivanja sakramenata, dovelo je čak do većeg vrednovanja župa. Tome valja pridružiti činjenicu da se nijedan biskup nije trajno opredijelio za novu vjeru i da je stoga na području reformacije dijecezanski ustroj, koji je u osnovi ograničavao župni sustav, izgubio na važnosti.⁷²

Naposljetku je činjenica da su mnogi anabaptisti kružili uokolo kao putujući propovjednici neizravno rezultiralo daljnjom stabilizacijom župe na području reformacije.⁷³ U reformacijskim vjerničkim zajednicama je cilj crkvene stege pojačao tendenciju apsolutizacije tog organizacijskog oblika.

»*Visitatio domestica* i nametanje 'malog izopćenja' - odnosno ekskomunikacije, a po potrebi i odbijanja ukopa - zahtijevali su pregledne odnose te su župni sustav nužno prikazivali u idealnom svjetlu.«⁷⁴ Sve do ovog stoljeća dolazilo je i u luteranskim zajednicama do krajnje nepoželjnih oblika »crkvene stege«.⁷⁵

Raspad konfesionalno zatvorenih teritorija ublažio je strogost župne raščlambe, budući da članovi župe i stanovništvo nekog područja više nisu bili istovjetni. U 19. stoljeću je nastala - između ostalog zahvaljujući F. Schleiermacheru - takozvana »osobna zajednica«, koja se »okupljala oko nekog važnog propovjednika, koji je na nju ostavio dojam.«⁷⁶ Razlog za to možemo naći u naglom porastu velikih gradova i, shodno tome, sve većoj nepreglednosti zajednica. Izdvajale su se osobne zajednice, u kojima je osoba dotičnog propovjednika omogućavala osobne odnose. Doduše, prijedlozi za reformu, koje je najprije i izričito iznio E. Sulze,⁷⁷ doveli su do smanjenja velegradskih zajednica. No, tek je *Kirchenkampf* trajno ojačao položaj crkvenih zajednica. »Nepovoljna činjenica da su crkvena vodstva uglavnom bila u rukama njemačkih kršćana imala je pozitivnog utjecaja na Ispovijedajuću crkvu, budući da je ona iznova otkrila Crkvu kao zajednicu.«⁷⁸ Naglasak na župi kao »stvarnoj« zajednici, koji je iz toga proizašao, odredio je i razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata.

Protiv tog prenamaglašavanja župe podigao se prosvjed šezdesetih godina 20. stoljeća uslijed opadanja posjećenosti bogoslužja i također iz ekumenske perspektive.⁷⁹ K tome su znatna mobilnost zaposlenika, uznapredovala industrijalizacija u Saveznoj Republici Njemačkoj i razvoj modernih gradskih četvrti te spajanje zemljoradničkih poduzeća u DDR-u znatno oslabili značaj župe. Nije se više mogla zanemariti činjenica da mnogi ljudi više nisu živjeli na nekom određenom mjestu, nego u nekoj »regiji«. Oni su živjeli, radili i provodili svoje slobodno vrijeme na različitim mjestima, koja su kod većine ipak bila u sličnom, širem prostornom odnosu.⁸⁰ Iz tog uvida uslijedio je veći značaj »regije« u crkvenom planiranju. Prije svega su sve češće nastajala nadparohijalna župnička mjesta, kojima je crkva željela ponuditi nešto što će odgovarati suvremenom životnom stilu. Međutim, taj proboj nije baš ispunio očekivanja koja su se u nj polagala. Odnos novih mjesta prema tradicionalnim lokalnim zajednicama ostao je nerazjašnjen, a velika važnost mjesta stanovanja za oblikovanje života i životni osjećaj većine ljudi nije se uzimao u obzir u dovoljnoj mjeri.

K tome valja pridodati ekumenski posredovanu spoznaju o važnosti malih kršćanskih udruženja i inicijativa, koji su u DDR-u vjerojatno bili još snažnije prisutni. Međutim, za razliku od preporuka ekumenskih tekstova, one nisu trebale biti smještene u domeni rada i društvenih organizacija, nego u mjestu stanovanja. »Njima (tj. malim zajednicama koje obuhvaćaju 10-20 ljudi, C. G.)

stalo je do solidarnosti s ljudima koji više ne znaju što bi započeli s etabliranom crkvom. One ih ne žele vratiti onamo, nego žele s njima živjeti prema evanđelju. Iz toga, dakako, proizlaze novi oblici zajedništva i pobožnosti. No za to ne postoji već gotov, općevažeći koncept. Izvjesno je samo to da tradicionalna crkvenost za to više nije model, a distanciranje od svijeta, koje je postalo njezina značajka, misijske crkve upravo žele prevladati.«⁸¹ Pritom se takve skupine moraju dovesti na razinu prostornosti. Inače se njihov utjecaj čini prilično ograničenim.

»Na nekim se mjestima u zajednicama pokazalo da su nove misijske skupine, koje teže reformi zajednice u kućnim krugovima, uza svu ciljanu otvorenost prema drugome, u opasnosti da će i protiv svoje namjere postati konventikularnima. Povremeno ostvaruju nešto što su ustvari željele spriječiti. Tek rijetko uspijevaju prevladati svoj građansko-gradski kulturni pečat. One time očito stoje u tradiciji protestantske kulture riječi, u kojoj ono emocionalno i neverbalno, šutnja, igra i slika, obred i simbol, nisu od velikog interesa.«⁸²

Da sažmemo: povijesne perspektive koje smo upravo ukratko prikazali ukazuju na to da je u različitim okolnostima i u skladu s različitim potrebama dolazilo do različitih oblika zajednice vjernika. Od novozavjetnih pogleda na zajednicu, gdje uz konkretnu zajednicu ravnopravno stoji i ekumena u smislu svih krštenih, i s obzirom na društveno-empirijske spoznaje o mobilnosti današnjih ljudi, fiksiranost na lokalnu zajednicu, koja i dalje obilježava crkveni život, čini se odviše jednostranom. Valja je relativizirati, odnosno postaviti u odnos s obuhvatnijim biblijskim (ekumena) i empirijskim (mobilnost) spoznajama.

Ipak, želimo li precizirati predmetno područje pedagogije zajednice vjernika, valja još odgovoriti na pitanje o sadržajno-materijalnim konstitutivima zajednice vjernika.

1.2.4. Teološki uvidi u osnove zajednice vjernika

U pokušaju sustavnog određivanja konstitutiva zajednice nailazimo na problem pojmovnog razlikovanja između Crkve i zajednice u govornom jeziku. Ta diferencijacija, doduše, nema stvarnu teološku težinu, ali je toliko raširena da zahtijeva razjašnjenje kako bi se dospjelo do jednoznačne jezične uporabe. Chr. Möller pokušao je na uvjerljiv način »iz nepovoljnosti te dvostruke pojmovnosti... razviti prednost komplementarnosti zajednice i Crkve.« »U pojmu 'Crkve' izražava se pravni, institucionalni, povijesni i prostorni lik... crkvene zajednice; u pojmu 'vjerničke zajednice' izražava se osobni lik 'Crkve', koji se ostvaruje kao skup i zajedništvo u evanđelju i lokalno je ograničen.«⁸³ On, dakle, tu upotrebljava širi i uži pojam 'zajednice vjernika'. Time se na dobar način preprečuje put i duhovnom i institucionalnom nesporazumu, budući da se ni uži ni širi pojam zajednice ne mogu se razdvojiti jedan od drugoga. Ipak, tome valja pridodati da teološkom shvaćanju zajednice u svakom slučaju pripada jedinstvena uloga

u sveobuhvatnom ekumenskom smislu. Stoga je usredotočenost na evangeličke crkve i vjerničke zajednice u Njemačkoj, kojoj smo u ovoj knjizi pribjegli iz pragmatičnih razloga, redukcija koja nije bez rizika. Ona se ipak čini neizbježnom ne želimo li izgubiti konkretizaciju koja je neophodna za praktično djelovanje.⁸⁴

Sljedeća promišljanja o predmetnim osnovama zajednice vjernika obuhvaćaju i Crkvu i zajednicu u užem smislu. Pritom je na zajednici prije svega da ta svoja obilježja učini neposredno pristupačnima ljudima, dok se pred Crkvu postavlja prije svega zadaća da pripremi institucionalni okvir u kojemu se vjernička zajednica može ostvariti.

Dodavanjem riječi »prvenstveno« željelo se ukazati na to da tu nema neke stroge podjele: ne može postojati zajednica bez određenoga pravnog, institucionalnog, povijesnog i prostornog okvira, kao što se ne može zamisliti ni Crkva bez nekakvog skupa, zajedništva i osobnog susreta.

Na elementarni način Melanchthon je u 7. članku Augsburške konfesije pretpostavio naviještanje čistog evanđelja i ispravno udjeljivanje sakramenata kao središnja obilježja zajednice. Međutim, tu se ne radi o iscrpnoj definiciji Crkve, što odgovara cjelokupnom karakteru Augsburške konfesije kao spisu koji cilja na ekumenski konsenzus. Takav nesporazum doveo je – uz pomoć (isključivog) poistovjećivanja naviještanja evanđelja s nedjeljnom propovijedi, koje još uvijek često susrećemo – do apsolutizacije župe i istodobno, uz nebiblijsko, usko obredno i lokalizirano shvaćanje sakramenata, do isključivanja etičke domene. Čitamo li Lutherove spise, ubrzo će postati jasno da takva redukcija nije uopće reformacijska.

Tako wittenberški reformator u svome spisu »Protiv Hansa Wursta« (1541.) nabroja deset obilježja Crkve⁸⁵ kako bi dokazao kontinuitet svoje misli u odnosu na staru Crkvu:

1. sveto krštenje
2. sveti sakrament oltara
3. uporaba ključeva (oproštenje grijeha)
4. propovjednička služba i Božja riječ
5. apostolski simbol
6. Očenaš, psalmi
7. poštivanje svjetovne vladavine
8. visoki status bračnog staleža
9. patnja
10. strpljenje.

Osim toga, Luther ističe da je i taj popis – koji u nekoj vrsti jedanaeste točke govori i o postu – nepotpun.

Pritom usredotočenost reformacijskog shvaćanja zajednice na soteriologiju, dakle na spasenjsko događanje u Kristu, nipošto ne mora rezultirati etičkom redukcijom. U smislu normativnog određenja iz njega proizlazi sljedeće: *Zajednica*

je skup krštenih koji pristupaju stolu Gospodnjem, a koji nastoje živjeti u skladu s onime što im je poklonjeno u krštenju i Večeri Gospodnjoj, s etičkim konzekvencaama koje iz toga slijede i s Božjim obećanjem i zahtjevima koji su zasnježeni u Svetome pismu.

To grubo sadržajno određenje zajednice ipak je u sebi neujednačeno. Dok se osobito krštenost može objektivno definirati, drugi elementi prije su intencije nego opisi. Upravo u toj napetosti između opisa i intencije nalazimo znanstveno-teorijsko mjesto pedagogije zajednice vjernika. Promišljanja pedagogije zajednice vjernika sučeljavaju empirijski zatečenu stvarnost – primjerice slabu posjećenost bogoslužja, odsutnost razlike između krštenih i nekrštenih u etičkom pogledu, slabo prisustvovanje Večeri Gospodnjoj i tako dalje – s perspektivama koje su zasnježene u Svetome pismu i koje se unaprijed mogu doživjeti u sakramentima, nastojeći se pedagoški uhvatiti u koštac s tom napetošću – recimo to unaprijed s obzirom na ono što ćemo razraditi u poglavlju 1.3 – i tako pridonijeti obrazovnim nastojanjima društva.

»Komunikacija evanđelja« kao integracijska formula pedagogije zajednice vjernika,⁸⁶ koju su predložili Adam i Lachmann, čini se, prema tome, odviše općenitom i u određenom smislu problematičnom. Naime, u tom izrazu, koji se oslanja na promišljanja E. Langea, zamjetan je rizik da se izgubi središnji značaj sakramenata za biblijski orijentirano shvaćanje zajednice, što je upravo s pedagoškoga gledišta, odnosno gledišta koje je zainteresirano za odgoj cijeloga čovjeka, opasna tendencija.

1.3. Shvaćanje pedagogije u »pedagogiji zajednice vjernika«

Budući da značaj pedagogije za oblikovanje zajednice nije teološki neosporan, u prvom dijelu moramo ukratko promotriti kritiku »pedagogiziranja« religijske pedagogije kao sveobuhvatne teorije crkvenog, kršćanskog i vjerskog odgoja. Nakon toga pokušat ću prikazati pojam odgoja kao mogući pedagoški temelj za pedagogiju zajednice vjernika.

1.3.1. Sporna pedagogija

U prijedlozima za reformu koji su obilježili koncepciju zajednice prvenstveno u crkvama DDR-a šezdesetih godina, a koji su se okupljali oko pojmova »Crkva za druge« i »upraviteljstvo«, uglavnom je nedostajala pedagoška dimenzija.

»Pedagogija u njima uglavnom treba dati samo metodologiju i načine postupanja pomoću kojih bi se normativni koncepti primijenili 'sukladno adresatu'. Nije došlo do razvoja samostalnog, didaktički reflektiranog prava na sugovornišvo.«⁸⁷

Dok bi se to stanje stvari moglo još smatrati posljedicom državno određene isključenosti Crkve i teologije iz javne rasprave o odgoju i obrazovanju u DDR-u, glasovi teologa koji su djelovali u zapadnom dijelu Njemačke ukazali

su na unutarnje teološke razloge za isključivanje pedagogije iz teorije zajednice vjernika.

Tipičan je sljedeći sud E. Jüngela: »Crkva je u svakom slučaju tek u drugom planu zajednica za učenje i trebala bi se odlučno osloboditi diktature pedagogije, kojoj trenutačno nedvojbeno robuje, odnosno juri od jednog cilja učenja prema drugom.«⁸⁸

Nepovjerenje prema »pedagogiji« – a zanimljivo je da se ono izražava u kontekstu u kojemu se radi o identitetu Crkve i teologije – susrećemo i kod drugih teologa pod utjecajem Karla Bartha. Njegovo stajalište u vezi s time dolazi do izražaja u zaoštrenom obliku u njegovu sukobu s E. Brunnerom oko takozvane »točke nadovezivanja«.⁸⁹ Pritom se Barth, kao i kasnije u »Crkvenoj dogmatici«, nadovezao na argumentacijsku figuru razdvajanja između onoga »što«, koje je doista važno, i onoga »kako«, koje je od sekundarne važnosti i kod kojega se radi »samo« o metodičkim pitanjima. Već pogled na djelovanje i sudbinu Isusa Krista, kako o njima izvješćuje Novi zavjet, otkriva odmak te osnove od biblijskog svjedočanstva. Isus očito nije naviještao – kako egzemplarno proizlazi iz njegovih stajališta o pitanjima vlasništva i braka⁹⁰ – neka općenita načela, nego je nastojao ljudima u izravnoj komunikaciji otvoriti nove životne putove.

H. B. Kaufmann je u svojoj rekonstrukciji sukoba između Bartha i Brunnera na polju religijske pedagogije sustavno ukazao na vjeru u tvorca kao osnovu za teološku važnost pedagogije, i to ne samo s metodoloških gledišta:

»Ispovijedajući Boga, koji je stvorio sve ljude, priznaje se da su određeni uvjeti čovjekova života i čovječnosti zadani stvarnošću stvorenja. Utoliko su Crkva i teologija 'prisiljene' prihvatiti i ozbiljno shvatiti čovjeka u njegovoj stvarnosti, budući da vjera ispovijeda kako je sam Bog stvorio te uvjete čovjekove egzistencije.«⁹¹

Pritom današnja situacija, u kojoj su odrasli uvelike nesposobni formulirati kršćansku vjeru i prenijeti je na iduće pokoljenje, upućuje na konstitutivni značaj pedagoških procesa za opstanak Crkve i teologije. Samo oni teolozi koji pretpostavljaju takozvane odnose pučke Crkve, odnosno u pedagoškom kontekstu neprekinutu predaju kršćanske tradicije, kao nešto samo po sebi razumljivo, mogu otpisati pedagoška nastojanja kao sekundarna.

1.3.2. *Odgoj kao središnji pedagoški pojam*

Uzimanje u obzir stvorenjske naravi čovjeka u oblikovanju vjerničke zajednice pretpostavlja bavljenje općenito uočljivim uvjetima i izražajnim oblicima čovjekove egzistencije. To s obzirom na predaju kršćanske egzistencijske i vrijednosne orijentacije zahtijeva usvajanje pedagoških spoznaja.

Činjenica da su teolozi s područja takozvane dijalektičke teologije uvelike prekinuli dijalog s pedagogijom, što je razvidno iz njihove kritike pojma odgoja,⁹²

samo je naštetila zadaći predaje evanđelja Isusa Krista na iduće pokoljenje i nije bila održiva.⁹³

Poteškoću ipak predstavlja okolnost da danas postoje veoma različite teorijske osnove u pedagogiji, od pozitivističkih stajališta pa sve do onih koja su usmjerena na ideju emancipacije i kritičku teoriju. Obje krajnosti su važne za pedagogiju zajednice vjernika, budući da je njoj potrebna i spoznaja empirijski dohvatljive datosti i kritičko bavljenje njome. Međutim, to dvoje treba biti povezano. U toj situaciji religijski pedagozi nisu slučajno naišli na »odgoj« kao središnji pedagoški pojam.⁹⁴ On, naime, implicira – kao što u povijesti ideja nije teško pokazati – uvide koji imaju svoje temelje u kršćanstvu.

»Starovisokonjemačka osnovna riječ ima veze s tjelesnim značenjem 'preslike, slike' i 'obličja, lika' – koje je prevladavalo do Winckelmanna i Goethea – kao i s 'imago' i 'forma' te 'imitatio' i 'formatio', a etimološki već i sa 'simbolom, znakom'. Kao šifra za duhovni proces pripada apstraktnim filozofskim kovanicama kasnosrednjovjekovne mistike i vjerojatno je pojam koji je Meister Eckhart izveo iz veze teologije 'imago dei' s neoplatonskim naukom o emanaciji i reintegraciji, kao i iz povezanosti mističkog poimanja slike s latinskim pojmom forme i ključnim iskazima iz izvješća o Postanku (Post 1,26) te Pavlovim riječima preobrazbe (2 Kor 3,18): 'in eandem imaginem transformamur', koje se shvaća kao 'prefiguracija', 'refiguracija' u božanstvu.«⁹⁵ Upravo ta veza starozavjetne predodžbe o ljudima koji su načinjeni na sliku Boga i novozavjetne predodžbe o Kristovu suobličju s Bogom vodi do dinamizacije pojma odgoja (*Bildung*), ali i do teoloških problema u Eckhartovoj predodžbi.⁹⁶

U našem pedagoškom kontekstu važnije je to što je primjena pojma odgoja u teozofiji, mistici i spiritualizmu, koja je uklopljena u ovu tradiciju, bila uvijek kritična prema Crkvi i školi, utoliko što je sadržavala »prosvjed kontemplativnosti 'duhovno rođenih' protiv humanističke i skolastičke okamenjene učenosti škola.«⁹⁷

Tek je novo shvaćanje odgoja u Paracelzusu organološkom konceptu i Wilandovoj estetizaciji – koja slijedi Shaftesburja – dopustilo da povezanost s vjerom padne u drugi plan, ali ju je Herder ponovno probudio u svojim promišljanjima o suobličju s Bogom.⁹⁸

Doduše, u 19. stoljeću se riječ »odgoj« odnosila na unaprijed dane sadržaje i na taj je način – unatoč zanimanju za individualnost – pripremila put za »odgojno filistinstvo.«⁹⁹ Ipak je – sustavno-pedagoški gledano – pojam odgoja neizostavan. To je stoga što on ostavlja mogućnost da se pojmi jedinstvo pedagoških zadaća i rezultata, a k tome dopušta, što je važno s obzirom na pedagogiju zajednice vjernika – bez obzira na plitku fiksaciju na ciljeve učenja, ali i na teološki diletantizam – kritičku analizu pedagoške dimenzije zajednice i nadogradnju koja će biti usmjerena na djelovanje.

Za razliku od toga, »odgoj« (*Erziehung*) kao vodeći pedagoški pojam nije toliko otvoren, ni pedagoški ni teološki, za označavanje svih onih koji sudjeluju u odgajanju. Pedagoški je kod njega često u prvom planu razlika među generacijama, a time i jaz između odgajatelja i onoga koga treba odgojiti.¹⁰⁰ U teološkom smislu nedostaje mu mogućnost da ukaže na neposrednost čovjeka prema Bogu – ili, pedagoški rečeno, temeljno kritički princip naspram svih pedagoških nastojanja.¹⁰¹

K. E. Nipkow je pokušao sustavno rekonstruirati poimanje odgoja u pet problemskih polja, iako nije uspio obuhvatiti sva povijesna kolebanja i nijanse u značenju:¹⁰²

- Odgoj i politika

Nipkow se tu oslanja na grčko shvaćanje odgoja, koje je bilo »za građanina... usmjereno na stjecanje prava govora i prava odlučivanja u polislu. 'Cjeloviti' odgoj (*paideia*) Grka značio je integraciju osobne i javne, odnosno zajedničke kulture.« Iako je takav odgoj u ono vrijeme bio rezerviran za mali broj ljudi koji su bili potpuni građani, danas je on, zahvaljujući usvajanju prosvjetiteljskih i kritičko-teorijskih poticaja, dostupan svima: »Odgoj nužno podrazumijeva samokritičko prosvjetljenje društva o njemu samome, uključujući i njegove krivice zbog povijesnih upletenosti.«¹⁰⁴

- Odgoj i utopija

Platonska ideja o pravednom poretku duše, kao i eshatološka poruka o Božjem kraljevstvu, koje se nalazi u napetosti između onoga što »već jest« i »još nije«, daju poimanju odgoja određeni utopijski akcent. »S obzirom na politiku školstva, utopistička snaga ideje odgoja s kraja 18. i početka 19. stoljeća odražava se u tome da odgoj nikada ne bi trebao biti naprosto školovanje i obuka za stvarnost onakvu kakva jest, nego uvijek i odgoj za životnu stvarnost kakva bi mogla biti.«

- Odgoj i subjektivnost

»Tek je refleksivna filozofija modernog doba na osnovi građanskih skupina, koje su postale gospodarima sebe samih i emancipirale se, razvila treći moment odgoja.« »To je pojedinac koji dovodi vanjski svijet u vezu sa samim sobom i na taj način otkriva vlastitu unutrašnju prirodu, to je čovjek koji razmišlja i osjeća, a istovremeno samostalno oblikuje svoj okoliš i u njemu djeluje, i njega treba proizvesti u procesu odgoja, ili točnije: on proizvodi sebe sama (Fichte). Na odgoj se stoga mora gledati kao na refleksivan proces; on uključuje samoodgovorno razmišljanje i djelovanje.«¹⁰⁶

- Odgoj i predaja

Veza odgoja i predaje više nije samorazumljiva zbog kritičko-povijesne svijesti, katastrofe dvaju velikih ratova ovoga stoljeća i prijetnje kolektivnog samouništenja. »Shvaćanje odgoja stoga uključuje i jasnu svijest o dvoznačnosti čovjekove slobode i civilizacijskog napretka, odnosno vjere u ekonomsko-tehnološki rast i napredak, koja određuje naša industrijska društva, i njezinih posljedica.«¹⁰⁷

Ta četiri problemska polja, koja otkrivaju javno-politički, individualni i povijesno-utopijski aspekt ideje obrazovanja, Nipkow sažima u posljednjem pojmovnom paru:

- Odgoj i komunikacija

»Obrazovanje znači: život u dijalogu... Ideja o tome da nastojanja oko odgoja i obrazovanja pridonose jezičnom zajedništvu kao komunikacijskom zajedništvu danas upućuje onkraj svih regionalnih, nacionalnih i kontinentalnih granica i tiče se sudbine stanovnika ovoga planeta u cijelosti.«¹⁰⁸

Iz te Nipkowljeve skice jasno se vidi da pojam odgoja ostavlja prostora za uključivanje empirijskih rezultata i istodobno u svojem povijesnom razvoju

sadrži velik kritički potencijal, koji se najjasnije izražava u tome što subjekt stavlja u središte. To se, međutim, ne događa u individualističkoj redukciji, nego na način koji obuhvaća vezu s okolnim svijetom u osobnom i predmetnom pogledu. Tako možemo s P. Biehlom reći: »*Odgoj obuhvaća doživotan i načelno otvoren proces subjektivizacije čovjeka. Subjektivizacija se događa u individualnosti, društvenosti i sustvarateljstvu.*«¹⁰⁹

U sadržajnom pogledu W. Klafki za takvo shvaćanje odgoja s pravom ističe sljedeća ključna pitanja¹¹⁰: problematiku mira i zaštite okoliša, mogućnosti i opasnosti prirodoznanstvenog, tehnološkog i ekonomskog napretka te problematiku jaza između sjevera i juga. Uzmemo li u obzir teološke korijene ideje odgoja, ne čudi bliskost ciljevima ekumenskog pokreta: očuvanje stvorenja, mir i pravednost.¹¹¹

1.3.3. Posljedice za pedagogiju zajednice vjernika

Ideja odgoja osobito je podesna kao pedagoška osnova za pedagogiju vjerničke zajednice jer predstavlja »posrednu kategoriju između objektivnog svijeta i pravo subjekta na samosvojnost«¹¹². U pedagogiji koja je usmjerena na takvo shvaćanje odgoja ne radi se o apstraktnoj »čovjekovoj egzistenciji« koja bi se mogla, na primjer, dovesti u suprotnost s »kršćanskom egzistencijom«, nego se odgoj događa u napetosti između date životne stvarnosti sa svim njezinim otkrivenim i neotkrivenim mogućnostima, dakle pedagogije zajednice vjernika u samoj zajednici, i subjekta. Precizna analiza stvarnosti u kojoj su ljudi odgajani i odgajaju se, u ovom slučaju zajednice, stoga je pedagoški cilj. S druge strane, to shvaćanje odgoja sukobljava se s uvidima teološke antropologije kakvi se tradicionalno formuliraju u pojmovima »suobličnosti s Bogom« i »opravdanja«.¹¹³ Naime, ono nema samo povijesno-teološke korijene, nego također sustavno, u odnosu prema identitetu i cjelini, sadrži vjersku dimenziju. »Pedagoški paradoks«,¹¹⁴ naime da u procesu odgoja treba poštivati mlade u njihovoj subjektivnosti, ali istodobno treba poticati njihov razvoj kao subjekata, može se točnije odrediti pozivajući se na nauk o opravdanju. Tako Biehl predlaže razlikovanje između osobnosti koja je dana od Boga i uvijek već postoji kao takva i subjektivnosti koju treba steći odgojem.¹¹⁵ Upravo tu dijalektiku određuje i krštenje kao temeljni oblik kršćanskog života. Pedagogija zajednice vjernika koja je usmjerena na ideju odgoja tada s jedne strane neće smjeti instrumentalizirati ljude, nego će morati ozbiljno shvatiti njihovu – teološkim rječnikom: u osobnosti utemeljenu¹¹⁶ – subjektivnost. U to je uključeno i poštivanje ograničenosti i lomnosti ljudskog života nasuprot »mitu o cjelovitosti«.¹¹⁷

H. Luther pokušao je to formulirati, oslanjajući se na kritičko-teorijske uvide, pomoću ideje o »životu kao fragmentu«: »Mi smo uvijek istodobno ruševine svoje prošlosti, fragmenti skršenih

nadanja, izjalovljenih životnih prilika, odbačenih mogućnosti, izgubljenih i proigranih šansi... S druge strane, svaki dostignuti stupanj našeg razvoja uvijek je samo fragment budućnosti... Naš život uvijek izrasta iz tog viška nadanja. Shvatiti sebe kao fragment stoga bi značilo ne ostati pri sebi samima, pri onome što jesmo ili smo postali, nego uvijek kročiti dalje, prema onome što bismo možda mogli biti.«¹¹⁸

S druge strane, takvu pedagogiju zajednice vjernika treba zacrtati i u globalnom obzoru. Pitanja o opstanku čovječanstva i njegova okruženja, koje danas nije moguće ignorirati, predstavljaju pozadinu za refleksiju u pedagogiji vjerničke zajednice koja je usmjerena na ideju odgoja te stoga u napetosti između osobnosti i subjektivnosti nužno sadrži dimenziju budućnosti.

»No ako budućnost društva i sama dolazi u pitanje, budući da oblicima života koji su dosada postojali prijeti uništenje, ako se javlja problem ima li život uopće izgleda s obzirom na ekološku krizu, tada to pogađa odgoj u njegovoj srži; tada postoji opasnost da će proces odgoja dospjeti u proturječje sa samim sobom. Tako se najoštriji zahtjevi postavljaju pred naše poimanje odgoja od strane budućih naraštaja.«¹¹⁹

Naposljetku valja – s obzirom na sve prisutnije nesporazume – ukazati na posljedice te pedagoške osnove za shvaćanje učenja:

- U okvirima zacrtanog pojma obrazovanja, učenje označava proces koji se ne može kontrolirati. Ono se, budući da se odnosi na subjekt, odvija u napetosti između nekontroliranog iskustva i osobne refleksivnosti.¹²⁰

Suprotnost između vjerovanja i učenja, koju pedagogija zajednice vjernika uvijek iznova uvodi kao problem, implicira pak uslijed nedodirljivosti vjere shvaćanje učenja koje je usmjereno na shemu »učenja pomoću podražaja i reakcije«.

- Takvo učenje izmiče tradicionalnoj školskoj shemi podučavanja i učenja. Ono se također događa izvan planiranih procesa učenja u suživotu različitih naraštaja, kada se zajednički stvaraju i tumače iskustva.

»To znači... da shvaćanje poduke i učenja koje je određeno teološkom ili pedagoškom prednošću učitelja u strukturi koja teče 'odozgo' prema 'dolje' biva zamijenjeno novim shvaćanjem učenja, koje polazi od temeljne ravnopravnosti partnera u učenju, bez obzira na to što i dalje postoje različiti stupnjevi teološke i pedagoške odgovornosti.«¹²¹

- Još uvijek mnogi kada čuju za »učenje« u kontekstu vjerničke zajednice, odnosno Crkve, s time povezuju »učenje napamet«. I doista, na tom mjestu učenje se dugo odvijalo u vidu pamćenja unaprijed danoga.

To je imalo prije svega tri razloga: kao prvo, valja podsjetiti na to da su reformatori sa svojim odgojnim nastojanjima živjeli u vrijeme u kojemu su mnogi ljudi bili nepismeni. Nastavna građa, uglavnom katekizam kao temelj kršćanskoga znanja, iznošena im je kako bi je oni zatim učili napamet. Nadalje, u to vrijeme nastava je uglavnom bila u nadležnosti osoba koje su i same raspolagale tek nedostatnim obrazovanjem, često crkvenih domara. Oni nisu mogli ponuditi slobodnu poduku koja bi bila usmjerena na razgovor. Umjesto toga, prenosili su djeci koja su im bila povjerena ono što ih je prethodno naučio župnik. Naposljetku, valja podsjetiti na još jedan

proces koji je dugo opterećivao odnos Crkve, odnosno teologije, i škole, odnosno pedagogije. U 19. stoljeću je sve veća razlika između teoloških pitanja i stajališta mnogih učitelja i župnika s jedne strane i državno određenog, ortodoksnog nauka s druge, poticala učenje napamet. Učitelj je time izbjegavao prisilu da sam zauzme stajalište, a vlasti ga nisu dirale.

Shvaćanje učenja koje je smješteno unutar skiciranog koncepta obrazovanja neće se, doduše, potpuno odreći metode učenja napamet. Međutim, i tu je neophodno da učenici budu u mogućnosti iznositi vlastita pitanja, probleme i nadanja te da na taj način usvajaju predviđene sadržaje – eventualno u promijenjenom obliku. Za učenje napamet u takvoj ustanovi pojam »usvajanja« čini se primjerenijim od »učenja napamet«, budući da se tu radi o unošenju ponuđenog sadržaja u osobnost učenika koje se ne može iznuditi.

Primjer za takvo »usvajanje« daje izvješće W. Gerlacha o satu s konfirmandima, na kojemu je najprije doživio neuspjeh nastojanjem da ih navede napamet naučiti pjesmu »Slava Gospodinu, moćnom kralju časti« iz pjesmarice. »Imam ideju što bismo sada mogli učiniti s tom pjesmom: odsvirat ćemo pojedinačne kitice. Molim vas da oblikujete skupine od dvoje ili troje. Svaka skupina uzet će novu pjesmaricu i izabrati jednu od pet kitica koju može prikazati pantomimom. Gledatelji će zatim u pratnji otpjevati dotični stih. Napraviti ćemo takoreći operu: jedni glume, a drugi su kor. Nakon kraćeg oklijevanja osnovane su prve skupine koje su se rasporedile u okolne prostorije i vani kako bi se dogovorile i vježbale. Igra s prizorima pantomime 'strašno je zabavila' i glumce i gledatelje. Nikakvih smetnji. Mnoge nove ideje. Naposljetku smo razmijenili iskustva i opažanja: tu je i nehotice slika 'orlovih ptica' za djecu postala simbolom tople zaštite. Moglo se vidjeti kipare kako 'umjetnički i lijepo pripremaju' čovjeka. Iz vizije Boga koji 'širi krila nad tobom' nastala je gesta blagoslova. Dvije djevojčice ispričale su nakon igre da njihov zagrljaj nije bio planiran, nego da je do njega došlo spontano kada su gledatelji zapjevali o 'Svemogućem koji ti prilazi s ljubavlju'.« Sam Gerlach komentira tu poduku ovako: »Mislim da je pjesma 'Slava Gospodinu' postala pjesmom slave za mogućnosti usvajanja i učenja u kojemu se u učeniku preklapaju osjećajna, društvena i predmetna razina.«¹²²

1.4. Kriteriji za pedagogiju zajednice vjernika

Ova kratka skica važnih doprinosa konceptu »pedagogije zajednice vjernika«, teološko razjašnjenje pojma zajednice i pedagoško pridruživanje pedagogije zajednice vjernika pojmu odgoja ukazuju na temeljna pitanja i probleme koji su danas aktualni. Nasuprot njima mora stajati teološki i pedagoški odgovorno djelovanje u zajednici. U nastavku ću svaki od tih aspekata sistematizirati u tri točke i tako ću steći kriterije procjene za drugi glavni dio koji se bavi pojedinačnim važnim poljima djelovanja pedagogije zajednice vjernika:

- Subjektivnost¹²³ pojedinca u procesu učenja.

Zahtjev za poštivanjem subjektivnosti s jedne je strane utemeljen pedagoški, u skiciranom poimanju obrazovanja. On ukazuje na to da čovjek istodobno sudjeluje u procesima učenja aktivno i receptivno te da mu pripada posebno dostojanstvo, koje se suprotstavlja njegovoj instrumentalizaciji. U teološkom

pogledu ta je osobitost pojedinca, koju ne treba zanemariti, formulirana u pojmu »suobličja s Bogom« u teologiji postanka te – soteriološki zaoštrena – u ponudi i daru krštenja kao obrednog izraza opravdavajućeg Božjeg djelovanja. Sam Bog tu ističe svakog muškarca i svaku ženu kao jedinstvene. Pritom eshatološka napetost u kojoj stoje krštenici sprečava zanemarivanje njihovih ograničenosti i nedostatnosti.

Za konkretan rad u pedagogiji zajednice vjernika to znači da s jedne strane treba uzeti u obzir podrijetlo sudionika, i to ne prvenstveno s obzirom na eventualne nedostatke, nego na sposobnost i darovitost koju su donijeli sa sobom.

Chr. Möller u vezi s time govori o »susretu... u svjetlu krštenja«. ¹²⁴

S druge strane, znatne promjene u vjerskoj socijalizaciji, prije svega u obitelji, zahtijevaju da se ljudi ozbiljno shvate u obliku elementarizacije sadržaja. Stoga tema ponude u pedagogiji zajednice vjernika nije važna samo unutarnje-teološki ili crkveno nego i za egzistencijsku i vrijednosnu orijentaciju, kao i za oblikovanje života.

K. Foitzik tu upućuje na različit naglasak u izgradnji zajednice i pedagogiji vjerničke zajednice. U pedagogiji zajednice vjernika trebalo bi biti »primarno« da se »pomogne pojedincu, i to ne s namjerom da ga se integrira u zajednicu vjernika, nego zato što on bez čvrstog zdanja odnosa teško može smisleno oblikovati život iz vjere«. ¹²⁵

- Društveni prostor zajednice sa specifičnim mogućnostima.

Odgov je posrednički pojam između pojedinaca i stvarnosti koja ih okružuje. Kritika vrlo raširene redukcije shvaćanja učenja na školsku poduku i širenje prema »otvorenom« učenju, koji iz toga rezultiraju, otvaraju pogled za posebne prilike procesa učenja u zajednici.

Bogoslužje se može smatrati najkoncentriranijim oblikom takve pedagogije zajednice vjernika. To je obredno vršenje komunikacije koju je započeo Krist, a na koju su svi ljudi pozvani. Stoga se temeljno dovodi u pitanje tradicionalni oblik rada u zajednici u skupinama prema dobi, spolu i sličnom. Za razliku od toga, cilj pedagogije zajednice vjernika u pogledu učenja koje nadilazi naraštaje potiče otvaranje.

- Značenje krštenja i Večere Gospodnje.

Teološka refleksija zajednice brzo će naići na krštenje i Večeru Gospodnju kao dva bitna procesa u kojima se ljudima obećaje spasenje koje je otvorio Isus Krist i koje oni tu u osnovama već mogu iskusiti.

Zanimljivo je da Chr. Möller u svome bavljenju pedagogijom zajednice vjernika ¹²⁶ – pozivajući se na E. Heßler – upravo u primjerenom konceptualnom

viđenju dvaju sakramenata vidi mogućnosti za daljnji razvoj. Promišljanja o učenju u »svjetlu krštenja«, koja je iz toga razvio, impliciraju pridruživanje učitelja i učenika kakvo odgovara današnjem shvaćanju obrazovanja. Oboje se shvaća u zajedništvu. K tome usredotočenost na oba sakramenta s njihovim temeljnim simbolima otvara procese učenja koji dotiču ljude sa svim njihovim osjetilima i izražajnim sposobnostima, a ne samo njihov razum.

Naposljetku, krštenje i Večera Gospodnja u svome odnosu prema Kristu postavljaju pred ljude etički zahtjev, koji zahtijeva bezuvjetno ozbiljno shvaćanje pojedinca.

Uz te osnovne kriterije za djelovanje u pedagogiji zajednice vjernika javljaju se u aktualnoj diskusiji i drugi problemi koji također zaslužuju pozornost:

- Lokalna, regionalna i ekumenska dimenzija zajednice vjernika.

Bitan razlog za formulaciju pedagogije zajednice vjernika bilo je nezadovoljstvo tradicionalnim radom u crkvenim zajednicama koje su vodili župnici. Polja djelovanja pedagogije vjerničke zajednice zato valja kritički preispitati s obzirom na teološko shvaćanje zajednice kako bi se vidjelo uzima li se u obzir, uz neizostavno oslanjanje na mjesto stanovanja, u dovoljnoj mjeri i regionalna i ekumenska dimenzija. U vezi s time susrećemo se s problemom »petrifikacije« crkvenih područja rada. Zajednica zahtijeva razmjenu različitih službi. Značaj regije i ekumene za zajednicu naposljetku svraća pozornost na neizostavnu javno-političku zadaću, budući da ponuda Božje milosti vrijedi za sve ljude.

- Međusobni odnos djelatnika i djelatnica.

S obzirom na jedinstvo zajednice dano u Kristu, osobito su problematične žestoke svađe i suparništva koji se često mogu primijetiti među crkvenim djelatnicima. Prije svega su uočljiva dva žarišta sukoba: odnos župnika, odnosno župnica prema ostalim djelatnicima i djelatnicama te odnos profesionalnih djelatnika i djelatnica prema službama za koje se ne dobiva naknada.

Sukobi koji ključaju na mnogim mjestima te ponekad izbiju u javnost štete vjerodostojnosti zajednice, i to tim više što snažnije opada sveopća prihvaćenost Crkve. Stoga se polja djelovanja pedagogije zajednice vjernika moraju analizirati s toga gledišta kako bi se vidjelo u čemu su strukturalni uzroci takvih jalovih sukoba.

- Financijska ograničenja.

Često pitanje o mogućnostima financiranja obilježava raspravu o oblikovanju zajednice. Val istupanja iz Crkve, koji traje već više od dva desetljeća, pitanje o visini državnih poticaja i potpora u budućnosti i problem daljnjeg financiranja istočnonjemačkih crkava vode do zaoštavanja financijske situacije u Crkvi. Stoga u zahtjevima za postavljanjem prioriteta i angažmanom u zajednici valja sve više

uzimati u obzir i ekonomsku stranu, između ostaloga i kako se zajednica ne bi dovela u potpunu ovisnost o državnim odlukama i namjerama. U pozitivnom smislu to sadrži teološku zadaću da se odredi ono što je nužno za Crkvu.

Polja djelovanja pedagogije zajednice vjernika

Nacrt poglavlja 2-9

(brojke koje stoje u zagradama označavaju klasifikaciju po pojedinim poglavljima)

U povijesnoj perspektivi (1)	
Danas (2)	
S kritičkog gledišta pedagogije zajednice vjernika (3)	
Subjektivnost pojedince (3.1)	
Financijska ograničenja (3.6)	Društveni prostor zajednice (3.2)
Međusobni odnos djelatnika i djelatnica (3.5)	Važnost krštenja i Večere Gospodnje (3.3)
Lokalna, regionalna i ekumenska dimenzija zajednice (3.4)	
Poticaji za djelovanje (4)	

Bilješke

¹ Usp. P. C. Bloth, »Kommt die 'pädagogische Gemeinde'? Über Sachtendenz und Konjunkturtrend einer praktisch-theologischen Entwicklung«, u: ThR 54 (1989.), 69-108.

² G. Adam i R. Lachmann, »Was ist Gemeindepädagogik?«, u: isti, Gemeindepädagogisches Kompendium, Göttingen, 1987., 27-31.

³ K. E. Nipkow, Bildung als Lebensbegleitung und Erneuerung, Gütersloh, 1990., 20.

⁴ R. Degen, Gemeindeerneuerung als gemeindepädagogische Aufgabe. Entwicklungen in den evangelischen Kirchen Ostdeutschlands, Münster i dr., 1992., 181-198.

⁵ K. Foitzik, Gemeindepädagogik. Problemgeschichte eines umstrittenen Begriffs, Gütersloh, 1992., 47.

⁶ Isto, 249.

⁷ Objavljeno u: EvErz 26, 1974., 25-40; usp. također: isti, »Gemeindepädagogik eine Herausforderung an die Kirche«, u: H. Kratzert (ur.), Leben und Erziehung durch Glauben, Gütersloh, 1978., 55-71.

⁸ E. Heßler, »Zeitgemäße Gedanken über das Verhältnis von Theologie und Pädagogik«, neobjavljeno predavanje održano 1974. povodom 25. obljetnice postojanja Višeg katehetskog seminara u Naumburgu; isti, »Die Gemeinde und ihre Erziehung«, neobjavljeno predavanje održano 1975. u Berlinu.

⁹ Kriteriji izbora bili su njihova originalnost i utjecaj. O daljnjim priložima raspravi može se opsežno čitati u: Foitzik, Gemeindepädagogik (za Saveznu Republiku Njemačku: 62-235; za DDR: 237-330), a u kontekstu Rimokatoličke crkve osobito u: W. Bartholomäus, »Das katechetische Handeln der Kirche – katholische Entwicklung und Spezifika«, u: G. Adam i R. Lachmann (ur.), Gemeindepädagogisches Kompendium, Göttingen, 1987., 87-112.

¹⁰ Rosenboom, »Gemeindepädagogik« (1974.), 28.

¹¹ B. Robinson, Bildungsreform als Revision des Curriculum, Neuwied, 1964.

¹² Rosenboom, »Gemeindepädagogik« (1974.), 32.

¹³ Isto, 35.

¹⁴ Isto, 38.

¹⁵ Isto, 36.

¹⁶ E. Rosenboom, »Zur Krise des Konfirmandenunterrichts. Gemeindeaufbau und kirchlicher Unterricht«, u: PBI 98 (1958.), 413-422; isti, Gemeindeaufbau durch Konfirmandenunterricht, Gütersloh, 1962.

¹⁷ Rosenboom, »Gemeindepädagogik« (1974.), 35 i dalje.

¹⁸ Dokumenti Stručne radne skupine za konfirmaciju (1973. - 1976.), koju je osnovao Crkveni savez DDR-a, objavljeno u: Chr. Bäumlner i H. Luther (ur.), Konfirmandenunterricht und Konfirmation, München, 1982., 323-342; usp. opširnije: E. Schwerin, Evangelische Kinder- und Konfirmandenarbeit. Eine problemgeschichtliche Untersuchung der Entwicklungen auf der Ebene des Bundes der Evangelischen Kirchen in der DDR von 1970 - 1980, Würzburg, 1989.

¹⁹ Usp. bilj. 4; o stajalištu Heßlerove vidi opširnije u: J. Henkys, »Was ist Gemeindepädagogik?«, u: ChL 33 (1980.), 286 i dalje; usp. također noviji članak E. Heßler, »Warum Gemeindepädagogik?«, u: E. Schwerin (ur.), Gemeindepädagogik. Lernwege der Kirche in einer sozialistischen Gesellschaft, Münster, 1991., 13-29, gdje se prvenstveno ističe njezino nadovezivanje na biblijsku tradiciju mudrosti kao osnovu za kršćanski odgoj.

²⁰ Hektografirani rukopis predavanja Eve Heßler (1974.), 7 i dalje.

²¹ Hektografirani rukopis predavanja Eve Heßler (1975.), 2.

²² Usp. u svezi s time naglasak K. E. Nipkova na »pedagoškoj suodgovornosti crkava u ciljevima i putovima odgoja i obrazovanja u našem društvu« u: *Bildung als Lebensbegleitung und Erneuerung*, Gütersloh, 1990., 16.

²³ Hektografirani rukopis predavanja Eve Heßler (1975.), 4.

²⁴ Usp. Radni dokument o koncepciji za izobrazbu crkvenih djelatnika u službi zajednice za pripremu sinode Saveza evangeličkih crkava u DDR-u u rujnu 1975., objavljeno u: D. Aschenbrenner i K. Foitzik (ur.), *Plädoyer für theologisch-pädagogische Mitarbeiter in der Kirche*, München, 1981., 187-215.

²⁵ Za raspravu u DDR-u vjerojatno je bio važniji sažetak u: *ChL 28 (1975.)*, 270-280, te se na nj pozivam u nastavku teksta.

²⁶ Objavljeno u: Aschenbrenner i Foitzik, *Plädoyer*, 216-218.

²⁷ Vidi, na primjer, priloge P. Schicketanza »Zur gemeindepädagogischen Ausbildung«, u: *ChL 32 (1979.)*, 98-103, i A. Schönherra »Der neue Beruf des Gemeindepädagogen (Gemeindelehrers)«, u: nav. dj., 103-107, o osnivanju Evangeličkoga učilišta za vjersku pedagogiju u Potsdamu (rujan 1979.).

Doduše, mnogi poticaji iz dokumenta Povjerenstva, prvenstveno oni koji se tiču pitanja crkvenih službi, nisu se uspjeli potvrditi te su svedeni na »gledišta o izobrazbi u pedagogiji zajednice vjernika« na Konferenciji evangeličkih crkvenih vodstava 1978. (objavljeno u: *ChL 32, 1979.*, 104) (o ekleziološkim i crkveno-političkim pitanjima vidi: H. Frickel, »Das Verhältnis von Theologie und Pädagogik in der Gemeindepädagogik«, u: Schwerin, *Gemeindepädagogik*, 81-83); ipak, u našem kontekstu bitni su ondje izraženi problemi, budući da njihova važnost nadilazi konkretne službene crkvene odluke. O koncepciji izobrazbe vidi opsežno izvješće o iskustvu osnivačkog rektora ustanove u Potsdamu P. Schicketanza, »Gemeindepädagogische Ausbildung in Potsdam«, u: Schwerin, nav. dj., 183-221.

²⁸ *ChL 28 (1975.)*, 270.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto, 271; dublje u taj problem ulazi F. Ihmels, »Die Situation seminaristisch ausgebildeter Mitarbeiter und das neue Ausbildungskonzept«, u: *ChL 29 (1976.)*, 17-24.

³¹ G. Adam, »Gemeindepädagogik. Erwägungen zu einem Defizit Praktischer Theologie«, u: *WuPKG 67 (1978.)*, 332-344.

³² Isto, 333.

³³ G. Adam, *Der Unterricht der Kirche. Studien zur Konfirmandenarbeit*, Göttingen, 1980.

³⁴ Adam, »Erwägungen«, 334.

³⁵ Isto, 333.

³⁶ Isto, 334.

³⁷ Isto, 337.

³⁸ Isto, 343.

³⁹ Isto, 343 i dalje.

⁴⁰ Isto, 339.

⁴¹ Isto, 344; usp., međutim, kritičku opasku Nipkova, *Bildung*, 40 i dalje, gdje se ukazuje na današnju problematiku neprekidnoga govora o »cjelovitom katekumenatu«: »Misaoni model postupne i kontinuirane izgradnje, koji se oslanja na staru predodžbu o cjelovitom katekumenatu i koji počiva na temeljima koji su položeni u djetinjstvu, sam za sebe više nije održiv. Valja ga upotpuniti modelom neprestanih novih početaka u različitim trenucima života, modelom diskontinuiranoga posredovanja.«

⁴² *Kirchenkanzlei (nakladnik), Zusammenhang von Leben, Glauben und Lernen. Empfehlungen zur Gemeindepädagogik*, Gütersloh, 1982.

- ⁴³ Isto, 37.
- ⁴⁴ Isto, 26.
- ⁴⁵ Isto, 45.
- ⁴⁶ Isto, 45.
- ⁴⁷ Isto, 44.
- ⁴⁸ Isto, 17.
- ⁴⁹ Isto, 53.
- ⁵⁰ Isto, 52.
- ⁵¹ Isto, 57.
- ⁵² H. Lindner, *Glauben im Lebensraum, Konziliare Perspektiven der Ortsgemeinde*, strojopisna habitacija, Hamburg, 1993., 66.
- ⁵³ Kirchenkanzlei, *Zusammenhang*, 43.
- ⁵⁴ K. E. Nipkow, *Grundfragen der Religionspädagogik*, sv. 3, Gütersloh, 1982., 235.
- ⁵⁵ G. Adam i R. Lachmann (ur.), *Gemeindepädagogisches Kompendium*, Göttingen, 1987., 13-54.
- ⁵⁶ Isto, 43.
- ⁵⁷ Isto.
- ⁵⁸ W. Krusche, »Die große Aufgabe der kleiner werdenden Gemeinde«, u: *ChL* 29 (1976.), 9-17; više o tome vidi u: Foitzik, *Gemeindepädagogik*, 262-264.
- ⁵⁹ Za razliku od toga, važnost različitih aktualnih ishodišta s kraja 70-ih godina, na koje ukazuje Foitzik, čini mi se znatno manjom: »Dok je u Saveznoj Republici Njemačkoj želja za pedagogijom zajednice vjernika bila bitno uvjetovana time što se religijska pedagogija premalo brinula za pedagoške procese u vjerničkoj zajednici te se jednostrano posvetila vjeronauku u državnim školama, u DDR-u je, upravo suprotno, pedagogija zajednice vjernika bila motivirana time što je tradicija katekumenata bila u opasnosti da se odviše usredotoči na unutrašnje procese zajednice i time potakne getoizaciju crkava.« (*Gemeindepädagogik*, 241)
- ⁶⁰ Adam i Lachmann, *Gemeindepädagogik*, 43.
- ⁶¹ Bartholomäus, »Handeln«, 99.
- ⁶² Chr. Möller, članak »Gemeinde« u *TRE*, sv. 12, 1984., 316 i dalje.
- ⁶³ Nipkow, *Bildung*, 16.
- ⁶⁴ Möller, »Gemeinde«, 317 i dalje.
- ⁶⁵ Isto, 318.
- ⁶⁶ Usp. veoma britak komentar Heßlerove, *Gemeindepädagogik*, 14: »Zrela zajednica po potrebi može izaći na kraj i bez župnika, iako nerado, ali ne i župnik bez zajednice.« Slično bi se moglo i općenito reći za profesionalne djelatnike/djelatnice.
- ⁶⁷ Vidi, na primjer, o Pavlu: W. Schrage, *Ethik des Neuen Testaments*, Göttingen, 1982., 164-166.
- ⁶⁸ P. Stuhlmacher, »Schriftauslegung in der Confessio Augustana« u: *KuD* 26 (1980.), 206.
- ⁶⁹ P. Landau, članak »Eigenkirchenwesen« u *TRE*, sv. 9 (1982.), 400.
- ⁷⁰ Isto, 401.
- ⁷¹ Möller, »Gemeinde«, 320.
- ⁷² Čini se da se i u današnjoj raspravi u pedagogiji zajednice vjernika ponekad – na primjer, u različitim naglascima u shvaćanju zajednice kod Adama/Lachmanna i Bartholomäusa – može primijetiti ta konfesionalna razlika.
- ⁷³ G. Holtz, *Die Parochie*, Gütersloh, bez navoda godine, 23 i dalje.
- ⁷⁴ Isto, 24.
- ⁷⁵ Isto, 25.
- ⁷⁶ Möller, »Gemeinde«, 323.

⁷⁷ Vidi, na primjer: E. Sulze, Die evangelische Gemeinde, Gotha, 1891.; isti, Die Reform der evangelischen Landeskirchen nach den Grundsätzen des neueren Protestantismus, Berlin, 1906.

⁷⁸ Möller, »Gemeinde«, 325.

⁷⁹ Vidi, na primjer: H. J. Margull (ur.), Mission als Strukturprinzip, Ženeva, 1965.; usp. Chr. Möller, Lehre vom Gemeindeaufbau, sv. 1, Göttingen, 1987., 71-75; R. Degen, Gemeindeerneuerung als gemeindepädagogische Aufgabe. Entwicklungen in der evangelischen Kirchen Ostdeutschlands, Münster i dr., 1992., 17-32.

⁸⁰ Veoma zorno to prikazuje H. Stroh, »Gemeinde in der Raumschaft«, u: E. Müller i H. Stroh (ur.), Seelsorge in der modernen Gesellschaft, Hamburg, 1961., 244 i dalje; usp. sažeti prikaz rasprave oko načela teritorijalnosti u Rimokatoličkoj crkvi kod E. Jünemanna, Gemeinde und Weltverantwortung, Würzburg, 1992., 130-142.

⁸¹ W. Ratzmann, Missionarische Gemeinde, Berlin, 1980., 202, gdje se navodi rad H. Zeddiesa, Missionarische Gruppen als Zeichen der kommenden Welt Gottes, 1971. (postoji samo u strojopisu).

⁸² Degen, Gemeindeerneuerung, 56.

⁸³ Möller, Gemeinde, 317.

⁸⁴ Kamo može odvesti zanemarivanje stvarnosti zajednice na licu mjesta može se proučiti na primjeru pokreta za obnovu zajednice šezdesetih godina (usp. Degen, Gemeindeerneuerung, 33-72); usp. također temeljna razmatranja o značenju konkretnog prostora u: V. Drehse, »Die Gemeinde der Gemeindepädagogik« u: R. Degen, W.-E. Failing i K. Foitzik, ur., Mitten in der Lebenswelt. Lehrstücke und Lernprozesse zur zweiten Phase der Gemeindepädagogik, Münster, 1992., 103-113.

⁸⁵ WA 51, 469 i dalje.

⁸⁶ Adam/Lachmann, Gemeindepädagogik, 21-31.

⁸⁷ Degen, Gemeindeerneuerung, 70.

⁸⁸ E. Jüngel, Anfechtung und Gewißheit des Glaubens oder wie die Kirche wieder zu ihrer Sache kommt, München, 1976., 33; usp. G. Sauter, »Zur theologischen Revision religionspädagogischen Theorien«, u: EvTh 46 (1986.), 127-147.

⁸⁹ E. Brunner, »Natur und Gnade«, i K. Barth, »Nein!«, u: W. Fürst, ur., 'Dialektische Theologie' in Scheidung und Bewährung 1933-1936, München, 1966., 169-207 i 208-258.

⁹⁰ Vidi, na primjer: Schrage, Ethik, 92-107.

⁹¹ H. B. Kaufmann, »Zum Verhältnis pädagogischen und theologischen Denkens«, u: E. Goßmann i H. B. Kaufmann, ur., Forum Gemeindepädagogik, Münster, 1987., 30.

⁹² R. Preul, »Theologische Bildungskritik«, u: isti, Religion-Bildung-Sozialisation, Gütersloh, 1980., 48-55.

⁹³ O odgovarajućim pokusima vidi kritički prikaz von Tilinga, isto, 62-65.

⁹⁴ Vidi, na primjer: P. Biehl, »Die Gottebenbildlichkeit des Menschen und das Problem der Bildung«, u: isti, Erfahrung, Glaube und Bildung, Gütersloh, 1991., 124-223 (s brojnim navodima literature); usp. povijesno-sustavnu rekonstrukciju spora oko pojma obrazovanja kod G. Lämmermann, Religion in der Schule als Beruf, München, 1985., 48-103.

⁹⁵ E. Lichtenstein, članak »Bildung« u: Historisches Wörterbuch der Philosophie, sv. 1, Darmstadt, 1971., 921 i dalje (usp. isti, Zur Entwicklung des Bildungsbegriffs von Meister Eckhart bis Hegel, Heidelberg, 1966.).

⁹⁶ Vidi o tome: W. Pannenberg, »Gottebenbildlichkeit und Bindung des Menschen«, u: ThPr 12 (1977.), 262 i dalje.

⁹⁷ Lichtenstein, Bildung, 922.

⁹⁸ Usp. opsežno o tome: I. Schaarschmidt, »Der Bedeutungswandel der Begriffe 'Bildung'»

und 'bilden' in der Literaturepoche von Gottsched bis Herder«, u: F. Rauhut i I. Schaarschmidt, Beiträge zur Geschichte des Bildungsbegriffs, Weinheim, 1965., 25-87.

⁹⁹ F. Nietzsche, Unzeitgemäße Betrachtungen, u: isti, Werke 1, ur. v. Schlechta, sv. 1, Frankfurt i dr., 1972., 142.

¹⁰⁰ Usp. Nipkow, Bildung, 29-31.

¹⁰¹ Pannenberg, »Gottebenbildlichkeit«, 270.

¹⁰² Nipkow, Bildung, 32-37.

¹⁰³ Isto, 33.

¹⁰⁴ Isto, 34.

¹⁰⁵ Isto, 35.

¹⁰⁶ Isto.

¹⁰⁷ Isto, 36 i dalje.

¹⁰⁸ Isto, 37.

¹⁰⁹ P. Biehl, »Theologische Aspekte des Bildungsverständnisses«, u: EvErz 43 (1991.), 579.

¹¹⁰ W. Klafki, »Konturen eines neuen Allgemeinbildungskonzepts«, u: isti, Neue Studien zur Bildungstheorie und Didaktik, Weinheim i dr., 1985., 17 (usp. o Klafkijevoj ideji obrazovanja s gledišta religijske pedagogije: Biehl, »Gottebenbildlichkeit«, 128-136).

¹¹¹ O teorijskoj osnovi i egzemplarnim praktičnim projektima: Kirchenamt der EKD, ur., Ökumenisches Lernen, Gütersloh, 1985.

¹¹² H. Blankertz, Theorien und Modelle der Didaktik, München, 1975., 45.

¹¹³ Za prikaz i ocjenu različitih osnova vidi: Biehl, »Gottebenbildlichkeit«, 141-159; 165-170.

¹¹⁴ H. Peukert, »Die Frage nach der Allgemeinbildung als Frage nach dem Verhältnis von Bildung und Vernunft«, u: J.-E. Pleines, ur., Das Problem des Allgemeinen in der Bildungstheorie, Würzburg, 1987., 81.

¹¹⁵ Biehl, »Gottebenbildlichkeit«, 156.

¹¹⁶ Usp. s obzirom na promišljanja sa stajališta razvojne psihologije i filozofije: W. Pannenberg, Anthropologie, Göttingen, 1983., 217-235, a teološki deduktivno: I. U. Dalfeht i E. Jüngel, »Person und Gottebenbildlichkeit«, u: Christlicher Glaube in moderner Gesellschaft, sv. 24, Freiburg i dr., 1981., 91-94.

¹¹⁷ H. Luther, »Leben als Fragment«, u: WzM 43 (1991.), 262.

¹¹⁸ Isto, 267; vidi opširnije: H. Luther, »'Ich is tein Anderer'. Die Bedeutung von Subjekttheorien (Habermas, Levinas) für die Praktische Theologie«, u: D. Zilleßen, S. Alkier, R. Koerrenz i H. Schroeter, ur., Praktisch-theologische Hermeneutik, FS H. Schröer, Rheinbach-Merzbach, 1991., 235-254.

¹¹⁹ Biehl, »Aspekte«, 584 (pozivajući se na H.-J. Heydorna, »Überleben durch Bildung«, u: isti, Bildungstheoretische Schriften, sv. 3, Frankfurt, 1980., 282-301).

¹²⁰ R. Preul, »Bildungskritik«, 94.

¹²¹ K. Goßmann, »Evangelische Gemeindepädagogik«, u: JRP 4 (1987./88.), 151.

¹²² Navod u: H. B. Kaufmann, »Lernen mit Konfirmanden«, u: Comenius-Institut, ur., Handbuch für Konfirmandenarbeit, Gütersloh², 1985., 339.

¹²³ Ponešto neuobičajen termin »subjektnost« trebao bi ukazati na spomenutu napetost i dinamiku između osobnosti i postajanja subjektom u odgojnom procesu.

¹²⁴ Chr. Möller, Lehre vom Gemeindeaufbau, sv. 2, Göttingen, 1990., 351.

¹²⁵ Foitzik, Gemeindepädagogik, 126.

¹²⁶ Chr. Möller, Lehre vom Gemeindeaufbau, sv. 1, Göttingen, ²1987., 47-54.